3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years (10)

Sr. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	National / International	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceeding	Whether at the time of publication Affiliating Institution Was same Yes/NO	Name of the publisher
				2020-21					
1	Dr. S. M. Bhowate	Buddha: A Philosopher of mankind P. N. 312-316		Bhartiya Vicharvant		Jan.-2021	ISBN : 978-93-90532-20-9		Ajinkay prakashan, vashim Book
2	Dr. S. M. Bhowate	Bouddha Samajache Sanpadan & Samashya		Buddha Samajache Sampadan v Samasya		Apr-21	ISBN : 978-81-951551-6-3		Aadhar Publication Amravati
3	Prof. Dr. S. N. Deshmukh	Pandit Nehru :- A multi faceted personality. 42-45		Bhartiya Vicharvant		Jan.-2021	ISBN : 978-93-90532-20-9		Ajinkay prakashan, vashim Book

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

4	Dr. Baliram P. Awachar	Thor Bhartiya Samajshastradnya - Dr. Govind Sadashiv Ghurye		Indian Thinker		Jan. 2021	ISBN 978-93-90532-20-9		Ajinkya Publication, Washim
5	Prof. Navnath B. Bade	Mulakhat Kaushaly		Samajik karykarta Sathi avashyak Kaushaly		July - 2020 (2020-21)	ISBN 978-93-9000504-8		
6	Prof. Manohar Wagatkar	Problems in women empowerment and solutions		Women's Empowerment: Issue and Challenges		Mar. 2021	ISBN 978-99-91305-01-07		Aadhar Publication Amravati
7	Dr. Archana N. Dharme.	Swami Vevekanand: Vishavmanv		Indian Thinker		Jan. 2021	ISBN 978-93-90532-20-9		Ajinkya Publication, Washim
8	Dr.Premsing P Jadhao	Mahatma fule yanchi Stree shikshan Visheyak vichar		Indian Thinker		Jan. 2021	ISBN 978-93-90532-20-9		Ajinkya Publication, Washim
9	Dr.Premsing P Jadhao	Buddh samajacha badalta samajik darja		Buddha Samajachya Samasya		2020-21 (April - 2021)	ISBN 978-81-951551-6-3		Aadhar Publication Amravati
10	Dr. Ketan Wakode	Ravindranath Tagor		Indian thinker		Jan. 2021	IBSN -978-9320		Ajinkya Publication, Washim

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Principal,
Smt. Panchfulla Devi Pat.
Social Work College,
Khadki, AKOLA

20-21

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी
प्रकाशक :
ॲड. कृ. तं. वि. भगत
अजिंक्य प्रकाशन
शिवनगर, वाघळा पो. कुपटा
ता. मानोरा जि. वाशिम
संपर्क : ९६०४४०२०५३
WhatsApp : 8007143527
Website : www.ajinkyapublication.com
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-20-9

© लेखकाधिन

प्रथम आवृती : जानेवारी २०२१
अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटींग ॲण्ड कॉम्प्युटर्स
मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर
मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम
प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम
संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३
किंमत : रु.४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मताशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

20-21

डॉ. मिषा उपाध्याय ३०८

(६४) Buddha : A Philosopher of Emancipance of mankind / Dr. S.M. Bhowate ३१२

६५. Mahatma Gandhi View on Indian Writers / Prof. Rupesh Wankhade ३१८

६६. Scientists : Venkatraman "Venki" Ramakrishnan / Prof. Chhaya Badnakhe ३२४

६७. A Great Thinker Vallabhacharya's Contribution to Music / Dr. Ajaykumar Solanke ३२८

६८. Aborigonal's Social Education and Gandhi's Educational Philosophy / Prof. Manisha Kirtane ३३३

६९. Kamala Das as a Confessional Poet / Dr. Nilima Tidke ३३६

७०. Dr. Coluthur Gopalan : The Champion of India's Public Health Programme / Prof. Pavan Mahajan ३४२

७१. S R Ranganathan's Five Law's in Library Science / Dr. Sandhipan Mundhe ३४८

७२. Sri Aurobindo : Yogi of Spirtual Technology / Dr. Shalini Bang ३५३

७३. Annasanskara as an important dimension of Garbhsanskara from ancient times / Prof. Sonal Kame ३६०

७४. Arundhati Roy's Social Activism in work / Dr. Dattatray Timkikar ३६५

७५. Dr. Babasaheb Ambedkar As Great Educationist / Mr. P. S. Shirsat ३७३

P.D. Patil Social Work College
College Code 325

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

Buddha: A Philosopher of Emancipator of mankind

Dr. [illegible]
Research Supervisor & Associate Professor
[illegible] College of Social Work, [illegible]

Abstract-

The Buddha was, at first, simply an ordinary man who sought a solution to his mental suffering. He discovered the solution for himself through a path he called 'The Middle Way', and then taught this path others based on his own experiences. The Buddha did not teach any politics but taught domestic and social ethics, which offered individuals the opportunity to acquire status in society regardless of caste, class or gender without discrimination between householders or ordained monks. If we study the Buddha Dhamma thoroughly we see that the Dhamma means the universal law which is applicable to all mankind. He was born as a son of man and was content to remain a common man and preached his gospel as a common man. He never claimed any supernatural origin or supernatural powers nor did he perform miracles to prove his supernatural powers.

Keywords: Mankind, Permanence, Enlightenment.

Introduction-

The title 'Buddha', which literally means 'awakened', is conferred on an individual who discovers the path to nirvana, the cessation of suffering, and propagates that discovery so that others may also achieve nirvana. He also developed a rich philosophical system of thought that challenged notions of permanence and personal identity. The Buddha's teaching formed the foundation for Buddhist philosophy, initially developed in South Asia, then later in the rest of Asia. Buddhism and Buddhist philosophy now have a global following.

The process of Siddhartha's becoming the Buddha was the process of enlightenment and the status of nibbana which Gauthama attained became the benchmark for his followers. Our knowledge about Buddha's Teachings chiefly comes from the Tripitaka or the three baskets of teachings, which are claimed to contain his thoughts and views as reported by his most intimate disciples. Siddhartha Gautama, who became known as The Buddha, lived around 2,500 years ago, grew up a wealthy prince, married and had a son, but left this short life of affluence for a spiritual journey to find answers to the questions of suffering, ageing and death.

20-21

suffering and There is a path which leads to the cessassion of suffering. Four-fold classification of Bauddha philosophy is based upon two chief questions, one metaphysical or concerning reality and the other epistemological or concerning the knowing of reality. The Buddha reached this middle way after himself living the extremes of life. In his early years, he was surrounded by luxury, as a local Prince, given access to all pleasures available at that time. In his search, he lived the opposite life, one where he deprived himself of even the essentials, and faced death. The Noble Eightfold path leads to a way, which embraces life and is neither indulgent nor austere. 'With regard to the concept of unity of mankind as relevant today as, for the world community of people, the modern emphasis on socialism must be directly related to the honest recognition, not for merely the unity but the sanctity of the individual. In this respect the social philosophy of the Buddha could offer a much-need corrective to the one-side emphasis of the importance of the mass to the neglect of the unit of the personality and individualism.'2

In any given society, the parts are individuals. Society does not become meaningful without individuals. So Buddhism always emphasizes the importance of individual. The Buddha considered economic welfare as requisite for human happiness, but that He did not recognize the progress as real and true happiness, if it was only material, devoid of a spiritual and moral foundation. Buddhism always lays great stress on the development of the moral and spiritual character for a happy, peaceful and contended society while encouraging material progress. The Buddha was, at first, simply an ordinary man who sought a solution to his mental suffering. He discovered this solution for himself through a path he called 'The Middle Way', and then taught this path others based on his own experiences. Integral to understanding Buddhism as a philosophy is remembering that the 'point' of Buddhist practice is to attain Enlightenment. The Buddha referred to his teachings simply as Dhamma-vinaya — "the doctrine and discipline" — but for centuries people have tried to categorize the teachings in various ways, trying to fit them into the prevailing molds of cultural, philosophical, and religious thought. Buddhism is an ethical system — a way of life — that leads to a very specific goal and that possesses some aspects of both religion and philosophy: The purpose of the Universal Declaration of Human Rights are development of freedom, equality, dignity, justice, rights and the spirit of brotherhood in the world. These are in complete accord with Buddhist principle and we have to say that these are nothing new to Buddhism. The

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

Human Rights ideal in Buddhism emerges from two basic assumptions; philosophical and ethical. In fact, according to the Buddhist view, human beings are born with complete freedom and responsibility. The Dhamma taught by the Buddha has various implications and meanings. It includes the philosophical and ethical doctrines which consider moral principles, rights and duties. The Buddha did not teach any politics but taught domestic and social ethics, which offered individuals the opportunity to acquire status in society regardless of caste, class or gender without discrimination between householders or ordained monks. If we study the Buddha Dhamma thoroughly we see that the Dhamma means the universal law which is applicable to all mankind. The Buddha, after his Enlightenment, discovered the truth for himself and taught the Dhamma which contradicted these traditional concepts. The Buddha himself said that his teachings were against the prevalent current of belief. It is, indeed, vital to understand that the Buddha's Dhamma is not a kind of religious sermon given to please or appease super beings or God, but a path to develop wisdom and compassion towards all living beings. In Buddhism, the freedom of human begins at their birth itself. Therefore, Buddhism recognized human equality in dignity and rights and responsibilities. After His Enlightenment the Buddha taught the Middle Path, free from the two extremes of sensual indulgence and self-mortification or excessive ascetic practices, which He himself had followed before he discovered the Middle Path. The Middle Path is not a kind of religious teaching but the way to freedom from human suffering and the attainment of Enlightenment. Wisdom is like a sword in the hand of a man. In the hand of a man with morality it may be used for saving a man from danger. But in the hand of a man without morality it may be used for murder. That is why morality is more important than wisdom. The reason why the Buddha gave greater importance to morality than to wisdom is obvious.

According to Buddhism, ' lay-life, his personal obligation, regarding to his character, related to the above mentioned ten wholesome deeds to be performed and the unwholesome deeds to be refrained from. Although he observes these precepts as an individual, he is closely related to the other members of society. Thus, if any one or any society follows these principles presented by the Buddha, it will become an ideal society in which all the members are delighted.'3 While the spiritual values advocated by Buddhism are orientated to a state transcending the world with the attainment of Nibbana, 'they do not make a separation between the 'beyond'

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

20-21

and the 'here and now'. They have firm roots in the world itself, for they aim at the highest realization in this present existence.'4 The right to the freedom of religion and tolerance allowed by the Buddha is astonishing to those who study the history of religion. The Buddha advised his followers to respect all other religious orders. 'In order to have social harmony and justice, Buddhism teaches to us practice four principles i.e., generosity, kindly speech, useful conduct and equal treatment. If these four principles, particularly the principle of equal treatment, are strictly adhered to by all the people, there will not be any injustice carried out in society.'5 Mindfulness is a primary practice used in Buddhist meditation techniques. 'On a basic level, it involves following the rhythmic motion of the breath with an attitude of nonjudgemental, present-centered awareness.'6 As Buddhist concepts and practices gain greater acceptance in current therapy practice, 'it is important to gain an understanding of the original context of this knowledge. Such an understanding will undoubtedly be enriching for both Buddhism and psychology, as both strive to improve the human condition.'7 Buddha, Dr. Ambedkar wrote, 'never arrogated to himself any such status. He was born as a son of man and was content to remain a common man and preached his gospel as a common man. He never claimed any supernatural origin or supernatural powers nor did he perform miracles to prove his supernatural powers. The Buddha made a clear distinction between a Margadata and a Mokshadata. Jesus, Mahommed and Krishna claimed for themselves the Mokshadata. The Buddha was satisfied with playing the role of a Margadata.'8

Conclusion-

While the ultimate aim of the Buddha's teachings is thus to help individuals attain the good life, his analysis of the source of suffering centrally involves claims concerning the nature of persons, as well as how we acquire knowledge about the world and our place in it. In the teachings of Buddha, it seems to mean the extinction of all individual desires and escape from rebirth. The cause and source of Nirvana is the extinction of selfish desires. Nirvana is the painless peace that rewards the moral annihilation of the self. To quote Buddha, "Now, this is the noble truth as to the passing of pain. The teachings of Buddha were oral and were recorded much later by his disciples. He was primarily an ethical teacher and a social reformer than a theoretical philosopher. His main teachings are about pain and cessation of pain.

Sant P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

References-

1. Siderits, Mark. Buddhism as Philosophy: An Introduction. Aldershot, England: Ashgate, 2007.

2. W Rahula. What the Buddha Taught. Buddhist Missionary Society, Kuala Lumpur , Malaysia 1978.

3. K.N. Jayatilake. Early Buddhist Theory of Knowledge, , Motilal Banarsidas, Delhi,1980.

4. The Buddha's Anicient Path, Piyadasi Thera, Taiwan-1995

5. The Asian Conference on Ethics, Religion & Philosophy 2012 Official Conference Proceedings Osaka, Japan.

6. Kabat-Zinn,J. Full catastrophe living: Using the wisdom of your body and mind to face stress, pain, and illness. New York: Dell.1990.

7. Brazier, D. Zen therapy: Transcending the sorrows of the natural mind. New York: John Wiley & Sons.1995.

8. Ambedkar Dr. B. R. Dr Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches Vol.17, Part 2.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

Peer-Reviewed Book Chapter

ISBN-978-81-951551-6-3

बौद्ध समाजाच्या समस्या

संपादक

प्रा. डॉ. एस. एम. भोवते

प्रथम आवृत्ती - एप्रिल २०२१

आधार पब्लिकेशन
हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळासमोर,
वि.म.वि. कॉलेजच्या मागे, अमरावती
Email- aadharpublication@gmial.com

मुखपृष्ठ संकल्पना
विलास पवार
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती
अक्षरजुळवणी
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती
मुद्रक
आधार पब्लिकेशन, अमरावती
किंमत रू. २००/-
ISBN-978-81-951551-6-3

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

ISBN-978-81-951551-6-3

शुभ संदेश

" बौद्ध समाजातील लोकांच्या सामाजिक, धार्मीक, आर्थिक आणि शैक्षणिक समस्या " याविषयाला धरुन श्रीमती पी.डी.पाटील समाजकार्य महाविद्यालय खडकी, अकोला. आणि आधार सोशलरिसर्च आणि डेवलप्मेट ट्रेनिंगइन्स्टिट्यूट अमरावती, या संस्थांच्या विद्यमाने प्राध्यापका कडून विविध उप विषयावर शोध निबंध मागवून एका बृहद् शोध निबंध ग्रंथाचे निर्माण कार्य हाती घेतलेले आहे. प्रा. डॉ. संदीप भोवते त्याच्या संपादकीय निरीक्षणाखाली सदर शोध निबंध ग्रंथ व्यवस्थीत नटेल मला आशा आहे. हे लेखन कार्य महाविद्यालयातील विध्यार्थी वर्गाचे वैचारिक उन्नयन होण्यास निश्चित लाभदायक ठरेल । मी सर्व लेखक - प्राध्यापकांचे अभिनंदन करतो, आणि या उपक्रमाला अनेक शुभेच्छा चिंतितो !

विश्वनाथ शेगांवकर , IAS (Retd)
माजी मुख्य सचिव, (तामिळनाडू)
अकोला.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

2021

ISBN 978-81-951551-6-3

अनुक्रमणिका

१) विपश्यना पंथी धम्मीयांसाठी बाबासाहेबांचा इशारा /१
डॉ. सुरेखा ना. पाटील (मेश्राम)
२) बौध्द समाजातील लोकांना येणाऱ्या आर्थिकसमस्या/१२
डॉ. एन. एल. गोंडाणे, /२१
३) बौध्द लोकांच्या समस्या
डॉ. नंदकिशोर उकंडराव राऊत,
४) बौद्ध समाजातील लोकांच्या कौटुंबिक,सामाजिकजिवनावर /३८
विपश्यनाचा प्रभाव
डॉ. भिमराव अ. मेश्राम
५) बौध्द समाजातील महिलांच्या शिक्षण विषयक समस्यांचा /५०
अभ्यास
रविंद्र श्रावण महावी /६३
६) बौध्द समाजाच्या शैक्षणीक समस्या
प्रा.प्रदीप राऊत
७) बौध्द समाजातील लोकांच्या शैक्षणिक समस्या" /६७
डॉ. संतोष दामोदर पेठे (प्राचार्य)
८) मानवी समाजाची प्रगती करण्यासाठी बुद्ध धम्माची /७४
गरज—
प्रा. डॉ. मिनाक्षी कांबळे /८०
९) बौध्द समाजातील स्त्रियांच्या समस्या
प्रा.डॉ.संजय उत्तम वैद्रे /८६
१०) बौध्द समाजातील लोकांच्या आर्थिक समस्या
प्रा. प्रसेनजित सत्यजीत चिखलीकर

ISBN 978-81-951551-6-3

११) बौद्ध समाजाच्या राजकीय समस्यांचे विश्लेषणात्मक /९१
अभ्यास
प्रा.डॉ. भारती कृष्णराव देशमुख /९७
१२) बौध्द समाजातील लोकांना समाजाकडून प्राप्त
सामाजिक दर्जाचे अध्ययन /१०५
प्रा. प्रितम जनार्धन बैस,
१३) बौध्द समाजाचा बदलता सामाजिक दर्जा /११०
डॉ. प्रतिभा प्रल्हाद जाधव
१४) बौद्ध समुदायाच्या विविध समस्यांचे अध्ययन /११८
डॉ. विनायक आर. सावरकर
१५) बौध्द समाजातील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्यांचे अध्ययन /१३८
डॉ. एच. यु. पेटकर
१६) बौध्द समाजाची शैक्षणिक व आर्थिक स्थिती
प्रा.मनिषा म. किर्ते
१७) बौध्द समाजातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा : एक /१४५
अभ्यास
दिलीपकुमार प्रल्हादराव कांडगे /१५३
१८) बौद्ध समाजाच्या शैक्षणिक व सामाजिक समस्या
नागसेन ग. दामोदर
१९) बौध्द समाजातील लोकांच्या आर्थिक समस्या - एक अध्ययन/१६१
डॉ. अनिता रामभाऊ डोंगरे /१७०
२०) बौद्ध समाजाचे संघटन व समस्या
प्रा. डॉ. एस. एम. भोवते /१८०
२१) बौध्द समाजाची स्थिती आणि गती
प्रा. दिवाकर विश्राम सदांशिव

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola — College Code 225

प्रा. डॉ. एस. एम. भोवते
पंचफुला देवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय
खडकी, अकोला.

प्रस्तावना :-

" बुद्धाच्या मार्गाशी स्विकारलेली मानव आणि त्यांच्या समूह म्हणजे बौद्ध समाज " हा समाज जातीअंत झालेला समाज जात नसलेला समूह जो निर्माण झाला आहे. आंतलेल्या मार्गावरुन आणि लोकशाहीच्या दिशेने या समाजाला देशातील सामाजिक आणि आर्थिक विषमता नष्ट करायची आहे. बौद्ध समाजाचा भाग असणाऱ्या व्यक्तींना हे विसरता येणार नाही. समाजावर महान जबाबदारी आहे.

बौद्ध समाजाला कोणी धर्म समजत असेल आणि दिवसेंदिवस धार्मिक होत असेल तर त्यांच्याकडून हा देश, राज्यघटना, आणि या देशातील लोकशाही वाचविणे कठीण साध्य होणार नाही. बौद्ध समाज बुद्धिवादी, प्रामाण्यवादी, साम्यवादी, तर्कवादी, विज्ञानवादी, चिकित्सक चिंतनशील, विवेकशील, परिवर्तन शीलता व सापेक्ष दृष्टीकोन ठेवणारा बुद्धजीवी समूहाचे वंशज आहेत. यांनी बौद्ध समाजाला जाणीव असली पाहिजे. अर्थात मुख्य जबाबदारी बौद्ध समाजाची आहे.

१४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे पाच लाख लोकांनी बौद्ध धम्म दीक्षा घेऊन धम्मक्रांती केली. गौतम बुद्ध आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रयत्नामुळे बौद्ध समाजाने यश संपादन केले, यशाची शिखरे पद्कांत करीत आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रमाणे " मी प्रथम भारतीय अंतिमता भारतीय " या संदेशाचे भान ठेवले पाहिजे.

ISBN-978-81-951551-6-3

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात या " देशात जो नीतिमान असेल त्याला बौद्ध समजा. "

बौद्ध समाजाने " भाकरीपेक्षा स्वाभिमानाला " महत्व दिले पाहिजे, कारण आजसंविधानावर चौफेर हल्ले होताना दिसत आहेत. खाजगीकरणात नौकरी, आरक्षण, शिक्षण, या वर आघात होताना आपण पाहत आहे. हे बौद्ध समाजाने जाणीवपूर्वक व जबाबदारी पूर्वक समजून घेतले पाहिजे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धम्म दिशा देऊन ६४ वर्ष झाले, या ६४ वर्षांच्या काळात बौद्ध समाजाने आज जि प्रगती केली आहे, त्या प्रगती मागे बुद्ध, फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या कार्याचे व विचारसरणीचे फळ आहे.

बौद्ध समाज आज यशाची शिखर पाद्रकात करीत आहे. या समाजात डॉक्टर, इंजिनियर, वकील, अधिकारी प्राध्यापक, शिक्षक, लेखक, साहित्यीक, कलाकार इत्यादी प्रतीभावंत मंडळी आहे. आजच्या काळात बौद्ध समाजाची, यशस्विता, समस्या व उपाययोजना याची कारणमीमांसा केली पाहिजे.

यशस्विता :-

१) प्रकाशने :- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्य समाजाला जबाबदारीची जाणीव करुन देण्यासाठी जातीप्रथेचे निर्मुलन, पूर्व शुद्र कोण होते, थॉटस ऑफ पाकीस्थान अशा अनेक पुस्तकाच्या माध्यमातून समाजाला दिशा देण्याचे काम केले आहे.

बौद्ध समाजातील सुगत प्रकाशन नागपूर, समता प्रकाशन नागपूर, कौशल्य प्रकाशन, ओरंगाबाद सुगावा प्रकाशन, अजंठा प्रकाशन औरंगाबाद, दीनबंधू प्रकाशन अकोला, या प्रकाशनच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, तथागत गौतम बुद्ध व पुरोगामी विचाराचे साहित्य प्रकाशित करुन भारताला व बौद्ध समाजाला नवीन दिशा दाखविण्याचे काम प्रकाशकाच्या वतीने होत असून वैचारिक पिढी निर्माण होत आहे.

२) वृत्तपत्रे :- भारत रत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता, समता या वृत्तपत्रातून दलितांचे दुख समाजापुढे

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

ISBN 978-81-951551-6

[illegible]

Social Work College
College Code 225

ISBN-978-81-951551-6

[illegible], कुणाल मेश्राम, विक्की मोटे, कुणाल मेश्राम, बी. गो [illegible] अकोला इत्यादी मंडळी सिनेमा मध्ये उत्कृष्ट अभिनय कर [illegible] सिनेमा सृष्टीत सिद्धार्थ जाधव, भरत जाधव, पंढरी कांबळे, [illegible] मिलिंद शिंदे, अशोक लोखंडे, संतोष सरवदे, भूमिकेच्या [illegible] कलेच्या समान दर्जा उमटवीत आहेत. तसेच वामनदादा कर्डक [illegible], आदर्श शिंदे, आनंद शिंदे, प्रल्हाद शिंदे, मिलिंद शिंदे, [illegible], कडुबाई खरात, [illegible], यांनी समाजाच्या मना [illegible] पडून आपली आहे.

धम्मदीक्षा :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १४ ऑक्टोबर १९[illegible] नागपूर येथे बौद्ध धम्माची लाखो अनुयाया सहित दिक्षा घेतली [illegible] निर्माण झाली. धर्मांतराने [illegible] बौद्ध धर्माने नवे परिवर्तन झाले. यानी जाणीव [illegible] भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २५ नुसा [illegible]. धर्माचे पुनः प्रगटीकरण [illegible] अधिकार आहे. गणेश भट, हनुमंत उपरे, सीमा [illegible], Ihek [illegible], लक्ष्मण माने, कडुबाई खरात, [illegible], नामदेव कांबळे यांच्या सह बौद्ध [illegible] डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांच्या प्रभावामुळे बौद्ध [illegible] दिशा [illegible] सपूर्ण भारत भर सामुहिक [illegible] धम्माची दिक्षा [illegible] आहे. सामुहिक भारत बौद्धमय [illegible]

[illegible] :-

आज भारतात प्राचीन बुद्ध गुफा आहे, महाराष्ट्रात [illegible] नाशिक, औरंगाबाद, वेरूळ, कार्ले, पितळखोरा इ. ठिकाणी आहेत. [illegible] बांधून आहेत, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात [illegible] सामाजिक आहे. मूलतः व तत्वतः तो सामाजिक आहे. धम्म [illegible] सदाचारण म्हणजेच जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात एका माणसाचा [illegible]

ISBN-978-81-951551-6-3

समाजबांधवांबरोबर उचित व्यवहार असले होय. धम्म म्हणजे काय बौद्धांनी प्रत्यक्ष आचरण कसे ठेवावे, आपली प्रगती कशात आहे, आपली नैतिकी जबाबदारी कोणती, भारतीय संविधानातील समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय यावर आधारित प्रबुद्ध भारत निर्मितीसाठी प्रयत्न, शील, पंचशीलाचे पालन हा मार्ग बौद्ध समाजाला धम्म परिषदेतून दिले जातो. महाराष्ट्रात औरंगाबाद, लातूर, जालना, सिंदूर, नांदेड, परभणी, पुणे, अकोला, हिंगोली, भरतपूर, बदनापूर ई. ठिकाणी धम्म परिषद आयोजित करण्यात येते. धम्म प्रशिक्षण केंद्र, बौद्ध साहित्य परिषद, आंबेडकर युवा साहित्य संमेलन , बौद्ध साहित्य संमेलन, धम्म परिचय शिबीर , संस्कार शिबीर, बौद्ध वधूवर परिचय मेळावा , बुद्धिष्ट सेंटर क्लब, पाली भाषा अभ्यासक्रम, प्रशिक्षण केंद्र,बौद्ध धम्माची संपूर्ण ओळख व्हावी म्हणून धम्म सहली आयोजित केल्या जातात. भारत व भारताबाहेरील बौद्ध स्थळांना प्रत्यक्षात भेटी दिल्या जातात, यामुळे संस्काराला महत्त्व सुद्धा प्राप्त होते. विपश्यना शिबिर, समाजप्रबोधन मेळावे, चर्चासत्रे या माध्यमातून बौद्धांमध्ये सामाजिक जबाबदारी निर्माण करण्याचे काम सत्संगी , साहित्यिक, विचारवंत, बुद्धिजीवी वर्ग, तसेच बौद्ध समाजातील काही मंडळी तन-मन -धनाने कार्य करीत आहेत.

सण, उत्सव , कार्यक्रम :-

सारा भारत बौद्धमय करेन हा बाबासाहेबांचा संकल्प होता . त्यांच्या धम्मरथ पुढे नेण्याची मोठी जबाबदारी आहे. बौद्ध समाजाने सणनिवार. उत्सव, समारंभ साजरे करताना बौद्ध संस्कृतीची वेगळेपणाची ओळख निर्माण केली पाहिजे. बौद्ध समाजात पुढील सणांना महत्त्व देतात.

१) वैशाखी पौर्णिमा २) आषाढी पौर्णिमा ३) अश्विन पौर्णिमा ४) माघ पौर्णिमा तसेच अशोक विजयादशमी धम्म चक्र प्रवर्तन दिन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती, रमाबाई जयंती, बुद्ध जयंती, सुभेदार रामजी जयंती, शाळा प्रवेश दिन, समता पर्व, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा महापरिनिर्वाण दिन, तसेच शाहू महाराज, महात्मा फुले, शिवाजी

P.D. Patil Social Work Col. College Code 225 Khedi AKOLA

ISBN-978-81-951551-6-3

महाराज, गाडगेबाबा व समस्त पुरोगामी विचारांच्या महापुरुषांची जयंती व पुण्यतिथी निमित्त अभिवादन करीत असतात. " " शिका संघटीत व्हा व संघर्ष करा " व स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करा , अशी प्रेरणा या शब्दांतून घेऊन भारत निर्माण करण्यासाठी बौद्ध समाज कटिबद्ध आहे. बौद्ध समाजात घराची नावे राजगृह, लुंबिनी, तथागत, अजिंठा, असे इत्यादी. तर अशोक, तथागत, नागसेन, मिलिंद, बुद्धभूषण, प्रसेनजीत, सिद्धार्थ, गया, यशोधरा, मायादेवी, सुमित्रा, प्रज्ञा, प्रजापती, आम्रपाली, वैशाली, अशी मुलामुलींची नावे आहेत.

बौद्ध विद्यार्थी :-

बौद्ध समाज हा विद्वान, ज्ञानी, नितीमान आहे, कारण त्याच्यावर गौतम बुद्ध व डॉ. बाबासाहेबांच्या विचाराचा प्रभाव आहे. त्यामुळेच तो सामाजिक, जबाबदारी, कर्तव्याच्या भावनेने तो वागतो. मुळातच हा बौद्ध समाज संविधानाच्या तरतुदीनुसार व शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ घेऊन आज डॉक्टर IAS, IPS, राजदूत अधिकारी, प्राध्यापक, कर्मचारी दिसत आहे. खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणामुळे स्पर्धा आली आहे, या स्पर्धेमध्ये बौद्ध समाजाने ठिकठिकाणी म्हणून शहरात, ग्रामीण भागात ग्रंथालय, अभ्यासिका, कोचिंग क्लासेस मार्गदर्शन विद्यार्थ्यांसाठी काही बौद्ध समाजातील काही लोकांनी सुरू केले आहे. बौद्ध विद्यार्थी हा संघटनेच्या माध्यमातून विद्यापीठ, कॉलेज व शासन स्तरावरून होणाऱ्या अन्यायाच्या विरोधात आंदोलन करतात. त्यांच्या मागण्या सनदशीर मार्गाने पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतो.

उद्योजक :-

बौद्ध समाज हा मुळातच अत्यंत गरीब आहे. त्याने जिद्दीने व कष्टातून स्वतः पुढाकार घेतला, संविधानाच्या अंमलबजावणी नंतर व धम्मक्रांतीपासून त्याची हळूहळू प्रगती होत आहे. बौद्ध समाजात जमीनदार, भांडवलदार, कारखानदार, ई. बोटावर मोजण्या इतपत आहेत. बौद्ध समाजाने महाराष्ट्रात जातीप्रथेविरुद्ध, विषमते विरुद्ध बंड उभारले त्यांनी अनेक बहिष्कार, बलात्कार व अत्याचार सोसले, डॉ.

Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-951551-6-3

बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आदेशानुसार " खेडी सोडा व शहराकडे चला " हा संदेश घेऊन शहरात आले आणि नोकरदार झाला. त्याने शिक्षण घेतले आरक्षणाचा लाभ घेतला. राहणीमान, विचार, संघटना यामुळे स्थिर झाला. खाजगी धोरणामुळे, स्पर्धे मुळे नोकऱ्या धोक्यात आल्या त्यामुळे नोकरी करण्यापेक्षा व्यापार, उद्योग धंद्यात येणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्रात अनुसूचित जातीची संख्या ५९ असून त्यात महार (बौद्ध) Sr.No.३७ वर आहे.२०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील एकूण बौद्धांपैकी ७७% बौद्ध अनुयायी महाराष्ट्रात राहतात. महाराष्ट्र राज्यात एकूण ६५ लाख बौद्ध आहे. अकोला जिल्ह्यात एकून लोकसंख्या १८,१३,९०६ आहेत. तर बौद्ध समाजाची लोकसंख्या ३२८०३३ (१८०.०८ %) आहे. वर्तमान स्तिथीत अंदाज ५ ते ६ लाख बौद्धांची संख्या अपेक्षीत आहे.

संविधानात अनुच्छेद १६ नुसार सार्जनिक सेवा योजनाच्या बाबतीत सर्वांना समान संधी आहे. अनुच्छेद १७ नुसार अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आली आहे. तिचे कोणत्याही स्वरुपातील आचरण निषिद्ध करण्यात आले. असून अस्पृश्यतेतून उद्भवणारी कोणतीही नि:समर्थता लादणे हा कायद्यानुसार शिक्षापात्र अपराध आहे. तसेच अनुच्छेद १९ नुसार कोणताही पेशा आचरण्याचा अथवा कोणताही व्यवसाय, व्यापार किंवा धंदा चालवण्याचा हक्क संविधानाने दिला आहे. काळाची पावले ओळखून अकोला जिल्हात काही बौद्ध मंडळींनी यशवंत नागरी पतसंथा, कांचन इलेक्ट्रोनिक्स, सूतगिरणी, उदबत्ती फॅक्टरी, आटा चक्की कारखाना, गोपिंग वेपर्स, जाळी तार कंपनी, बिल्डर, ठेकेदार, पेंट बॉटलिंग प्लांट, ई. उद्योग चालवितात. तर काही बौद्ध समाजाची गैस एजन्सी व पेट्रोल पंप आहेत. अकोला जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील बौद्ध समाज शेती, शेतमजुरी, कंपनीत कामाला जाणे, स्वतःचे दुकान, सेतू व झेरोक्स, भाजीपाला विकणे, फळे विकणे, चक्की, पानटपरी चालविणे, बांधकाम करणे, हॉटेल, वीटभट्टावर मंजुरी करणे, शिलाई काम करणे, खाजगी वाहन चालविणे, पेंटर काम करणे, ढोरचारणे इत्यादी कामे करुन उपजीविका भागवितात.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki Akola

ISBN-978-81-951551-6-3

शहरात आज बौद्ध समाजाची प्रगती दिसत, असली तरी बहुतांश [illegible] समाज आंबेडकर नगर, भीम नगर, कृपिनगर, पंचशील नगर, [illegible] नगर, यशवंत नगर, कैलास टेकडी, कमला नेहरू नगर, तारफैल, [illegible] खदान, मलकापूर या भागात राहतात. पंचर दुकान, पानठेला, [illegible] मटेरियल सप्लायर्स,फर्निचर बनविणे, चहा टपरी, पानीपुरी, [illegible] दुकान, अँटो चालविणे, रीक्ष्या चालविणे, पेंटर, खोदाई काम, [illegible] कलर काम, सिलाई काम, लोहा लोखंड, बांधकाम, इलेक्ट्रोनिक [illegible] नळफिटिंग, असा व्यवसाय करतात. तर महिला घरकाम, [illegible] विकणे, बांगल्या विकणे, चहाचे टपरी चालविणे, शिलाई काम, [illegible] काम करून कुटुंबाला हातभार लावतात. नोकरी करणारे काही [illegible] समाजातील लोक राजरत्न कॉलोनी, समतानगर, कपिलवस्तू [illegible] तथागत नगर, नालंदा नगर येथे राहतात, तर काही बौद्ध मंडळी [illegible] स्वरूपाच्या कॉलोनीत राहतात. बौद्धांनी व्यापार, उद्योग, [illegible] करणारा समाज व्हावे, कारण बौद्धाची बँक, पतसंस्था, मॉल, [illegible] मोठी किराणा दुकान, मल्टीस्पेशालिटी दवाखाना, मोठ - मोठ [illegible] दिसत नाही. त्यांनी बुद्धाच्या मूर्ती बनविणे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संदेश लिहिलेले पोस्टर्स तयार करणे, अशोक चक्र व तीन सिंहाच्या [illegible] बनविणे, बाबांच्या काचपेटीतील मूर्ती बनविणे, मेणबत्त्या बनविणे इत्यादी व्यवसाय बौद्ध समाजाने केले पाहिजे. बौद्ध समाजाने आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, राजकीय अशा अनेक स्वरूपाने प्रश्न आहेत बौद्ध समाज चाबुद्ध धम्म आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या [illegible] विकास झाला आहे. [illegible] भारतीय संविधानाती कायदे, नियम [illegible] पालन करतात. परंतु काही [illegible] भारतीय संविधानाचे अपमान करीत आहे. उदाहरणार्थ, संविधानावर गणपती बसविणे, अन्याय अत्याचार करणे, जाळपोळ करणे, अशोक चक्राला सुदर्शन चक्र संबोधणे, संविधानाचा अपमान करणे, भारत ऐवजी हिंदुस्थान संबोधणे, दलित निधीचा वापर दुसरीकडे करणे, लेण्याचे विद्रुपीकरण करणे, बौद्धांना मतदान न करणे, भिमाकोरेगाव, खैरलाजी दंगल, बौद्ध वृतपत्र व

ISBN 978-81-951551-6-3

नागरिकांना यांना उद्योगासाठी आर्थिक मदत नाही. उद्योग व व्यवसाय करण्यासाठी कर्ज पुरवठा न करणे, कारण बहुतांश बौद्ध समाज हा गरीब आहे. त्यामुळे त्यांना अनामत रक्कम जमा करता येत नाही, त्यामुळे ते उद्योग उभारू शकत नाहीत.

बौद्ध समाजाने काय करावे :-

बौद्ध समाजातील लोकांनी आता, विद्वान झाले पाहिजे, जगात भारत बुद्धाची भूमी म्हणून ओळख व्हावी म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मार्ग केले आहे, तसा बुद्ध तत्वाचा प्रचार प्रसार करणे, संविधानाचा प्रचार प्रसार करणे, संविधानाची अंमलबजावणी करण्यासाठी शासनावर दबाव निर्माण करणे, बौद्ध समाजाचे संरक्षण करणे, २२ प्रतिज्ञा व पंचशिलाचे पालन करणे, बौद्धाचा स्वतंत्र कायदा तयार झाला पाहिजे, या करिता बौद्ध समाजातील लेखक, साहित्तिक, विचारवंत, कार्यकर्ते नेते ,अधिकारी ,कर्मचारी ई. सनदशीर मार्गाने संघर्ष केला पाहिजे. उद्योग, व्यापार, व्यवसाय, यामध्ये तसे शेतील यासकरिता केंद्रशासन व राज्य शासनाकडे आराखडा द्यावा. उद्योग, व्यापार, व्यवसाय करणे, विहार हे ज्ञान केंद्र झाले पाहिजे. विहारात धम्मप्रशिक्षण केंद्र व रोजगाराच्या व्यवसायिक संधी, अभ्यासिका, तसेच बौद्धासाठी स्थानिक गरजेनुसार विकासात्मक कार्यक्रम असणे आवश्यक आहे, बौद्ध समाजाचा स्वतंत्र सव्हेंकरणे, आर्थिक संकल्पात तरतुदीसाठी प्रयत्न करणे इ. कार्यक्रम समाजाच्या विकासाठी आयोजीत केले पाहीजे.

संदर्भ सूची :-

1) भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म – लेखक. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर प्रकाशन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन असोसीएशन ऑफ इंजीनिअर्स (बानाई) नागपूर.
2) जागतीक बुद्ध – विश्वास रुके प्रकाशन, साहित्य प्रकाशन, मुंबई.
3) बौद्धाचे सण उत्सव आणि संस्कार – प्रा. पी.व्ही. सुखदेवे डॉ. अशोक गायकवाड प्रकाशन, कौशल्य प्रकाशन नागपूर.

ISBN-978-81-951551-6-3

4) भारताचे संविधान भारतसरकार विधी व न्याय मंत्रालय संचालक, मुद्रण व लेखन सामग्री, महाराष्ट्र शासन यांनी भारत सरकारच्या वतीने मुद्रित व प्रकाशित केले.
5) बौद्ध समाज, जाणीव आणि जबाबदारी – संपादन, के टी. उपदेशे प्रकाशन, योगीराज ऑफसेट, औरंगाबाद.
6) वृत्तपत्र सम्राट , दि. १३ फेब्रुवारी २०२१ संपादक, बबन कांबळे श्री. अंबिका प्रिंटस अंड पब्लिकेशन, मुंबई.
दै. मातृभूमी – अकोला दि.१६ फेब्रुवारी २०२१

Scanned with OKEN Scanner

20-21

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय विचारवंत

(INDIAN THINKER)

संपादक

डॉ. नीलम छंगाणी
एम.ए., पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. किसनलाल नथमल गोयनका
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
कारंजा (लाड) जि. वाशिम

डॉ. नितीन चौधरी
एम.ए., एम.फील., पीएच.डी.
सहायक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती राधादेवी गोयनका
महिला महाविद्यालय, अकोला
जि. अकोला

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

अजिंक्य प्रकाशन

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी

प्रकाशक :

ॲड. कु. जे. वि. भगत
अजिंक्य प्रकाशन
भिमनगर, वारला पो. कुपटा
ता. मानोरा जि. वाशिम

संपर्क : ९६०४४०२०५३
WhatsApp : 8007143527
Website : www.ajinkyapublication.com
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-20-9

© लेखकाधिन

प्रथम आवृती : जानेवारी २०२१
अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटींग्ज ॲण्ड कॉम्प्युटर्स
मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर
मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम
प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम
संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३
किंमत : रु.४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

[illegible]

Social Work Colle…
College Code
225

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

पंडीत नेहरू : एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व

प्रा. डॉ. सुनिल ना. देशमुख
श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला

प्रस्तावना :

भारताला विचारवंतांची मोठी परंपरा लाभली आहे. आधुनिक कालखंडापासून ते म. फुले, रानडे, कर्वे, टिळक, आगरकर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी इ. विचारवंतांनी आपल्या विचारांनी व कार्यांनी या देशात विविध सामाजिक, राजकीय सुधारणा घडवून आणल्या. अशी समाजसुधारणा व धर्मसुधारणा यांपासून सुरू झालेला प्रवास पुढे राजकीय सुधारणांपर्यंत गेला व त्याची परिणती आपल्या देशाला पारतंत्र्यातून मुक्त होऊन स्वतंत्र मिळण्यात झाली. या कार्यात या विचारवंतांचे फार मोठे वैचारिक योगदान होते. यातील कुणाही एकाला मोठे ठरविणे म्हणजे दुसऱ्यावर अन्याय करण्यासारखेच, एवढे त्यातील प्रत्येकाचे कार्य मोठे आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देखील भारतापुढे आव्हानांचा डोंगर उभा होता. गरिबी, दारिद्र्य, दुष्काळ, परकीय आक्रमणाचे संकट, बेरोजगारी अशी कितीतरी आव्हाने आपल्यापुढे होती. ही सर्व आव्हाने पेलायची आणि भारत या देशाला जगामध्ये एक सन्मानजनक स्थान प्राप्त करून द्यायचे म्हणजे देशाला एका मजबूत अशा नेत्याची गरज होती. ही सर्व आव्हाने पंडीत नेहरू यांनी स्वीकारली व भारताला योग्य अशी दिशा दिली. पंडीत नेहरूंचे जगाच्या इतिहासात गुलामगिरीतून स्वतंत्र होऊन उभारणाऱ्या भारत देशाला योग्य नेतृत्व देऊन चालविणारा राजकीय मुत्सद्दीपणा असूनही सध्याच्या काळात नेहरूंची प्रतिमा मलिन करण्याचा प्रयत्न होत आहे. त्यामुळेच पंडीत नेहरू नावाच्या नेत्याची वैचारिक बैठक, त्यांच्यातील गुणविशेष व त्यांनी स्वतंत्र भारतासाठी केलेली कामगिरी यांची उजळणी करणे व ते महत्त्व जाणून घेणे क्रमप्राप्त ठरते.

नेहरू आणि काँग्रेस :

स्वातंत्र्यपूर्व काळात काँग्रेस हे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे दुसरे नाव होते. त्यामध्ये सामील होत असताना त्यांना प्रातिनिधिक स्वरूप असे. १९२७ या काळात नेहरूंनी काँग्रेसच्या अधिवेशनात जे ठराव मांडले व मंजूर करून घेतले त्यांना ऐतिहासिक महत्त्व आहे. त्या काळात देशाला स्वातंत्र्य मिळवण्याशिवाय दुसरे कोणते अस्तित्वावर यावरच सगळ्या नेत्यांनी लक्ष केंद्रित केले होते. मात्र, स्वातंत्र्य हे साध्य नसून ते भारताच्या सर्वांगीण प्रगतीचे साधन आहे हे नेहरूंनी ओळखले होते. स्वतंत्र भारताला कुठल्या मार्गाने वाटचाल करावी लागेल याचा खोलवर विचार नेहरूंनी केला होता. आणि त्या अनुषंगाने काँग्रेसच्या अधिवेशनात विविध ठराव मांडले होते. भारताला स्वतंत्र मिळण्याच्या २० वर्षे आधीच म्हणजे १९२७ सालीच मद्रासच्या अधिवेशनात भारताचे ध्येय संपूर्ण स्वातंत्र्य कुठल्या सत्तेच्या आधीन असणार नाही याबाबतचा ठराव त्यांनी मांडला होता. आजही त्या ठरावानुसार भारताची वाटचाल सुरू आहे. याचबरोबर "Fundamental Rights & Economic Programme" या नावाने ओळखला जाणारा अत्यंत महत्त्वाचा ठराव नेहरूंनी

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

मांडला होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय नागरिकांनी कोणते मूलभूत हक्क देण्यात येतील आणि भारताचे आर्थिक धोरण काय असेल याबाबतचा हा ठराव आहे. या सर्व ठरावांवरून भारतापुढे असलेल्या समस्यांचा नेहरूंनी किती खोलवर अभ्यास केला होता हे दिसून येते.

पाश्चात्यांचे गांधी :

१९२० नंतर महात्मा गांधींनी भारतीय स्वातंत्र चळवळीचे केलेले नेतृत्व असामान्य असेच होते. पण त्यांच्या नेतृत्वाला काही मर्यादा होत्या. त्यांच्या चळवळीला आंतरराष्ट्रीय परिणाम नव्हते - जे नेहरूंनी पुरविले व हो चळवळ लक्ष या चळवळीकडे वेधून घेतले. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर गांधींच्या कार्याची आणि नेतृत्वाची मांडणी नेहरूंनी इतक्या प्रभाविपणे केली की, "नेहरूंमुळे आम्हांला गांधी समजले" असे पाश्चात्य देशातील विचारवंत म्हणू लागले.

लोकशाहीचा रक्षणकर्ता :

लोकशाहीची चौकट खिळखिळी न होऊ देता भारताची उन्नती साधण्याचा पराकाष्ठेचा प्रयत्न नेहरूंनी केला. भारतीय राज्यघटनेचे पावित्र्य त्यांनी अबाधित ठेवले. न्यायालयं आणि न्यायाधीशांची बूज त्यांनी राखली तसेच लोकशाहीच्या कुठल्याही वास्तूला तडा न जाऊ देण्याची खबरदारीही घेतली. बर्टांड रसेल नेहरूंबद्दल बोलतांना एकदा म्हणाले होते की, "मी नेहरूंना एक थोर नेता मानतो. कारण, हुकूमशहा बनण्याकरिता लागणारी सर्व लोकप्रियता असतांना देखील त्यांनी लोकशाहीचा मार्ग स्विकारला. भारताची प्रगती लोकशाहीव्दारे साधण्यातच भारताचे हित आहे, हे समजण्याकरीता लागणारे शहाणपण व दृष्टी नेहरूंजवळ आहे. म्हणूनच मी त्यांना एक द्रष्टा पुरूष मानतो".

नेहरूंची विज्ञाननिष्ठा :

शिक्षणाचा प्रसार व वैज्ञानिक दृष्टिकोण याच्या मदतीनेच भारतीय समाजात खोलवर रूजलेल्या अंधश्रद्धेचा नाश करता येईल असा ठाम विश्वास नेहरूंना वाटत होता. राष्ट्रीय प्रयोगशाळांची साखळी, बी.ए.आर.सी., आय.आय.टी संस्था, इस्त्रो आणि पहिल्या दोन आय.आय.एम्स. या संस्थांची उभारणी हा नेहरूंच्याच विज्ञाननिष्ठ विचारांचा परिपाक होता. या संस्थांच्या स्थापनेतून विज्ञान व आधुनिक व्यवस्थापन यांच्या क्रांतीची पायाभरणी नव्या भारताचे पहिले पंतप्रधान म्हणून त्यांनी केली.

आदर्श संसदपटू :

नेहरू आदर्श संसदपटू होते. लोकशाहीशी निगडीत प्रथा-परंपरांच पालन करण्यात यावं यासाठी ते सदैव दक्ष असत. विरोधी पक्षातील एखाद्या सभासदाने चांगले भाषण केलं तर नेहरू त्यांच मोठ्या मनानं अभिनंदन करीत. लोकसभेचे पहिले सभापती जी. व्ही. मावळणकर त्यांच्याविरूद्ध विरोधी पक्षाच्या सभासदांनी जेंव्हा अविश्वासाचा ठराव मांडला तेंव्हा नेहरू अस्वस्थ झाले होत. त्याच कारण होतं - ठरावातील अस्पष्ट आणि संदिग्ध आरोप. ठरावातील चर्चेला उत्तर देतांना नेहरूंनी मावळणकरांचे समर्थन करण्यात फार वेळ न घालवता खासदारांनी

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

लोकशाही पायंडा कसा पाडावयाचा, अधिवेशनाला उत्तर केव्हा द्यावयाचे, स्पष्ट आणि नेमके आरोप कसे करावेत या गोष्टींवर अधिक भर दिला होता. लोकशाहीचे संकेत काटेकोरपणे पाळले जावेत व योग्य तेच पायंडे पाडले जावेत यासाठी नेहरूंनी सातत्याने प्रयत्न केला.

तिसऱ्या जगाचे नेतृत्व :

१९४५ साली दुसरे महायुद्ध समाप्त झाले आणि जगाची विभागणी दोन गटांत झाली. ते दोन गट म्हणजे अमेरिका आणि सोव्हिएत युनियन. याच सुमारास भारताचे स्वातंत्र्य दृष्टिपथात येऊ लागले होते. त्याचबरोबर आफ्रिकेतील काही राष्ट्रे स्वतंत्र होत होती. या नवीन स्वतंत्र राष्ट्रांना आपल्या गटात खेचण्यासाठी अमेरिका व सोव्हिएत युनियन यांच्यात जोरदार स्पर्धा सुरू होती. परंतु नेहरूंनी यापैकी कुठल्याही गटात न जाता भारत, अमेरिका आणि सोव्हिएत युनियन या दोघांशीही सलोख्याचे संबंध ठेवून जगात शांतता नांदावी यासाठी प्रयत्न करू इच्छितो अशी भूमिका घेतली. वरील दोहोंपैकी कुठल्याही गटात जाणे म्हणजे आपले स्वातंत्र्य गमावणे असे नेहरूंना वाटत होते. म्हणून त्यांनी कुठल्याही गटात भारत जाणार नाही असे सांगून भारत "तिसऱ्या जगाचे नेतृत्व" करेल असे सांगितले. नेहरूंच्या या भूमिकेला आफ्रिकेतूनही समर्थन मिळाले व तेथील नेतेही या "अलिप्ततावादाच्या चळवळीत" सहभागी झाले.

नेहरू आणि चीन प्रश्न :

नेहरूंनी चीनबद्दल घेतलेल्या भूमिकेसाठी त्यांना आज वारंवार दोष लावले जातात. नेहरूंचे चीनविषयीचे धोरण अतिशय भोळसट व कचखाऊ वृत्तीचे होते असेही म्हटले जाते. परंतु त्याला वास्तवात काहीही आधार नाही. चीनने भारतावर केलेल्या हल्ल्याच्या दहा वर्षे आधीच गुप्तहेर खात्याला "Treat China as India's potential enemy number one" या शब्दात नेहरूंनी सावध केले होते. यावरून, नेहरू जरी जाहीरपणे भारत व चीन यांच्यातील मित्रत्वाच्या संबंधाबद्दल बोलत असले तरी चीनपासून भारताला असलेल्या संभाव्य धोक्याची पूर्ण कल्पना त्यांना होती, असे दिसते.

लष्करीदृष्ट्या आपण चीनवर मात करू शकत नाही असे भारताच्या तत्कालीन सरसेनापतींनी नेहरूंना सांगितले होते व त्याला अनुसरूनच नेहरूंनी चीनबद्दलचे आपले धोरण आखले होते. दुर्दैवाने विरोधी पक्षांच्या सदस्यांना हे धोरण पूर्णतः कचखाऊ वृत्तीचे व त्यांच्या भोळेपणाचे द्योतक वाटले व त्यांनी त्यावर टीकेची झोड उठविली. या टीकेची धार बोथट करण्यासाठी नेहरूंनी काहीसा आक्रमक पवित्रा घेतला आणि त्यातूनच चीनला भारतीय हद्दीत घुसण्याकरिता हवे असलेले निमित्त मिळाले. नेहरूंनी चीनबाबत तत्कालीन परिस्थितीला अनुसरून असलेलेच धोरण स्वीकारले होते असेच या विषयातील अभ्यासकांचे मत आहे.

नेहरूंमधील इतर गुण :

नेहरूंमध्ये राजकीय व्यक्तींमध्ये अभावानेच आढळणारे कित्येक गुण होते. त्यातून त्यांची अनेक रूपे डोळ्यासमोर उभी राहतात. रसिकांच्या मनात आणि जयजयकाराच्या

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

विमानात सभास्थानी येऊन जनतेला अभिवादन करणारे नेहरू, निसर्गाच्या सानिध्यात स्वतःला हरवून बसणारे नेहरू, कुत्र्याच्या एका आजारी पिल्लाची शुश्रूषा करण्याकरिता रात्रीतून कित्येकदा उठणारे नेहरू, साहित्यनिर्मितीसाठी सर्वथा अयोग्य अशा तुरुंगातील वातावरणात विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ लिहिणारे नेहरू, दिल्लीतील जातीय दंगलीच्या वेळी बेभान झालेल्या लोकांच्या जमावात घुसून समाजकंटकांच्या हातून हत्यारे हिसकावून घेणारे नेहरू, १९३६ मध्ये स्पेनमध्ये झालेल्या यादवीत लोकशाही पक्षाचा पराभव झाल्याचे ऐकून अश्रू ढाळणारे नेहरू, ही आणि अशी कितीतरी रूपं। भारताचे एक महान नेते श्री. राजगोपालाचारी यांनी नेहरूंच्या मृत्यूनंतर आपल्या शोकसंदेशात त्यांचा उल्लेख ज्या शब्दांत केला होता ते शब्द होते "He was the most civilized among us all, when many of us are not even civilized".

आज शीतयुद्धाचा काळ संपलेला आहे, असे जरी वाटत असले तरी ते पूर्ण सत्य नाही. छुपे शीतयुद्ध आजही सुरूच आहे प्रत्येक देश स्वतःच्या सुरक्षेसाठी शस्त्रसज्ज होणे यात काही चुकीचे जरी नसले तरी त्यामुळे आज संपूर्ण जगात युद्धाची सतत टांगती तलवार असल्याचे, भीतीचे आणि अविश्वासाचे वातावरण पसरले आहे. अशा वातावरणात लोकशाहीवर सच्ची निष्ठा असणाऱ्या, धर्मांधता आणि जातीयता टाळून माणुसकी हाच धर्म मानणाऱ्या, जगामध्ये शांतता नांदावी यासाठी अहोरात्र झटणाऱ्या नेहरूंच्या विचारांची आज फक्त भारतालाच नव्हे तर सर्व जगाला आवश्यकता आहे.

संदर्भ :

१. लोकसत्ता लेख : उपेक्षित अन् अपमानित नेहरू - मनोहर पारनेरकर

२. लोकसत्ता लेख : पं. नेहरू : द्रष्टे लोकशाहीवादी - डॉ.न.गो. राजूरकर

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Dr. Awachar

भारतीय विचारवंत

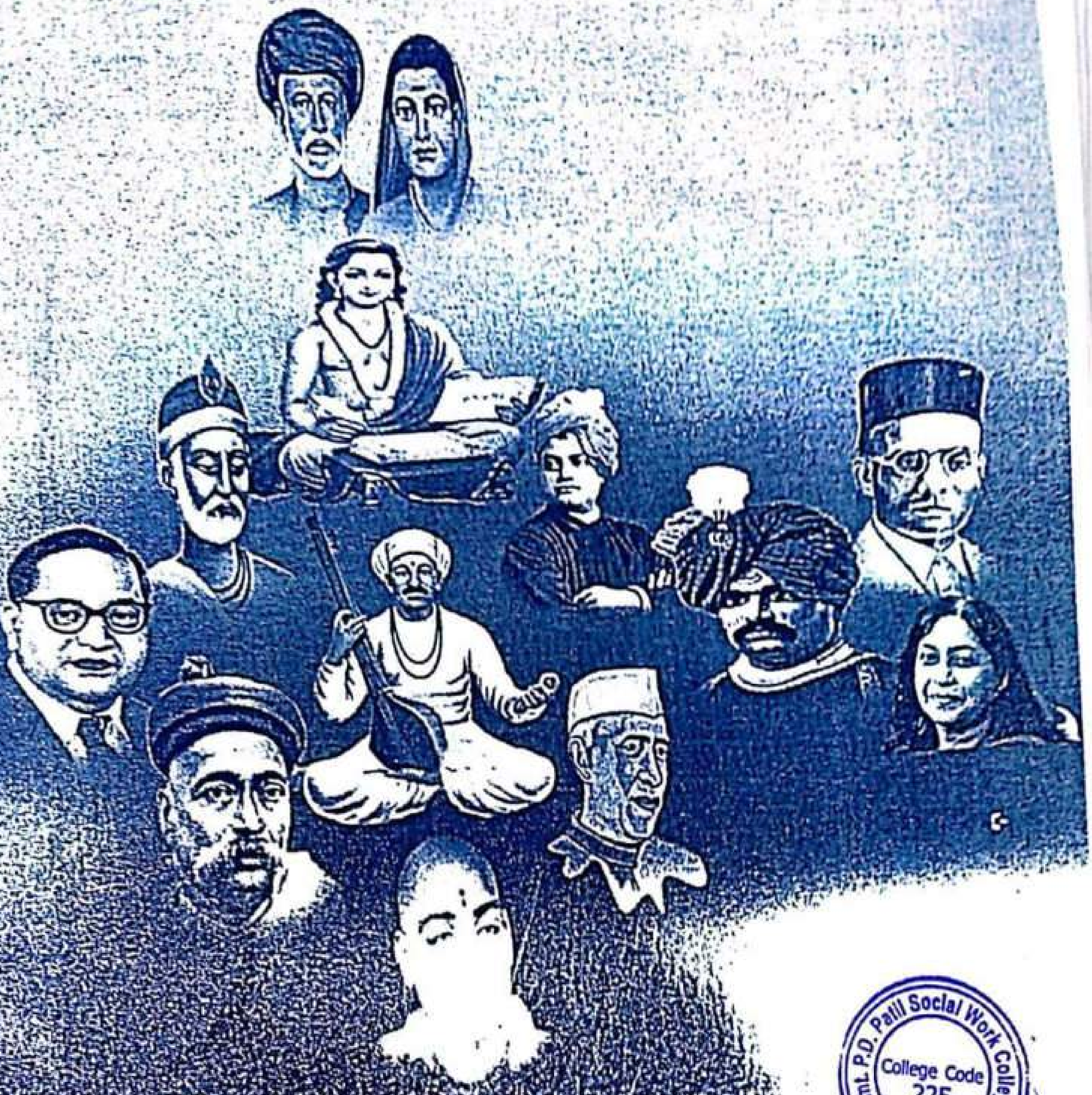

संपादक

डॉ. नीलम छंगाणी

डॉ.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी
प्रकाशक :

ॲड. कु. जे. व्हि. भगत
अजिंक्य प्रकाशन
भिमनगर, वापटा पो. कुपटा
ता. मानोरा जि. वाशिम

संपर्क : ९६०४४०२०५३
WhatsApp : 8007143527
Website : www.ajinkyapublication.com
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-20-9

© लेखकाधिन

प्रथम आवृती : जानेवारी २०२१
अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटीम्स् ॲण्ड कॉम्प्यूटर्स
मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर
मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम
प्रमुख विक्रेताः अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम
संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३
किंमत : रू.४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृ. क्र.
१.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील राष्ट्रीय जागृती विषयक विचार / प्रा. भास्कर धारणे	०१
२.	जोतीराव फुले लिखित 'गुलामगिरी' या वैचारिक ग्रंथातील मूल्यविचार / डॉ. कैलास वानखडे	०६
३.	युवक कल्याणासंबंधी स्वामी विवेकानंद यांचे विचार / डॉ. अलका मानकर	१२
४.	म. फूलेंचे ब्रिटीश शासनाविषयी विचार / प्रा. डॉ. दत्ता कुंचलेवाड	१८
५.	भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ. एस. व्ही. केतकर यांचे जातीव्यवस्थेसंबंधीचे विचार - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन / डॉ. संजय व. चौधरी	२३
६.	डॉ. पंजाबराव उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख / डॉ. माधव सोनेकर	२८
७.	म. गांधी थोर विचारवंत / डॉ. राजेश्री कडू	३७
८.	पंडीत नेहरू : एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व / प्रा.डॉ. सुधिर देशमुख	४२
९.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मराठीवाङ्मयासंबंधीचे विचार / डॉ. संदीप बनसोडे	४६
१०.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय संविधान / प्रा. कुमुद चारमोडे	५१
११.	बाराव्या शतकातील धर्मप्रवर्तक श्री. चक्रधरस्वामी / डॉ. माधुरी पाटील	५८
१२.	जयप्रकाश नारायण यांचा समाजवाद / डॉ. संदीप काळे	६१
१३.	स्वामी विवेकानंद : विश्व मानव / डॉ. अर्चना धर्मे	६६
१४.	थोर भारतीय समाजशास्त्रज्ञ – डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्ये / डॉ. बळीराम अवचार	७०

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

थोर भारतीय समाजशास्त्रज्ञ-डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्ये

डॉ. [illegible] परशराम अवचार,
सह. प्राध्यापक,
श्रीमती पंचफुलाबाई पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.

१. प्रस्तावना : मानवी समाजाचा अभ्यास प्राचीनकाळापासून विविध सामाजिकशास्त्र जसे अर्थशास्त्र राज्यशास्त्र इतिहास इत्यादी अंतर्गत करण्यात येत असला तरी त्याचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न मात्र पाश्चात्य समाजशास्त्रज्ञांनी खऱ्या अर्थाने २१ शतकाच्या मध्यापासून सुरू केला. त्यामध्ये प्रामुख्याने ऑगस्ट कॉम्ट, हर्बर्ट स्पेन्सर, जॉर्ज सिमेल, कार्ल मार्क्स, धर्कीम कुले, मॅक्स वेबर आदी समाजशास्त्रीय विचारवंतांचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल.

भारतीय समाजाचा वैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यास करण्यास खऱ्या अर्थाने विसाव्या शतकाला सुरुवात झाली. भारतीय समाजामध्ये विविध प्रकारची भिन्नता असून जातीव्यवस्था, रूढी, प्रथा, परंपरा, यांचे प्राबल्य, विविध सामाजिक संस्था, कृषी व्यवसाय पारिवारिक दारिद्र, अज्ञान, अंधश्रद्धा, बेरोजगारी, वेश्या व्यवसाय इत्यादी विविध कारणांमुळे अनेक विचारवंतांचे लक्ष भारतीय समाजाच्या अभ्यासाकडे आकर्षित झाले. अनेक समाजसुधारक, सामाजिक संघटना, भारतीय विचारवंत यांनी भारतीय समाजातील सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठे भारतीय समाजाचे अध्ययन करण्यास सुरवात केली. परंतु भारतीय समाजाचे वैज्ञानिक पद्धतीने अध्ययन करण्याचे कार्य प्रामुख्याने समाजशास्त्रज्ञांनी केले आहे. ज्या समाजशास्त्रज्ञांनी व अभ्यासकांनी भारतीय समाजशास्त्राचा पाया घालण्याचा प्रयत्न केला, त्या सर्वांमध्ये भारतीय समाजशास्त्राचे जनक म्हणून डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्ये यांचा प्रामुख्याने उल्लेख केला जातो. कारण भारतीय समाजशास्त्राचा पाया घालण्याचे श्रेय डॉ.घुर्ये यांनाच जाते.

२) जीवनपरिचय : भारतीय समाजशास्त्राचे जनक म्हणून ओळखले जाणारे डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्ये यांचा १२ डिसेंबर १८९३ रोजी मालवण येथील एका व्यापारी कुटुंबात झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण मालवण, जुनागड व देवगड येथे झाले. त्यांचे ज्येष्ठ बंधू वासुदेव आपल्या संपूर्ण कुटुंबीयांना घेऊन मुंबईत वास्तव्यास आल्यामुळे त्यांचे संपूर्ण उच्च शिक्षण मुंबई येथे झाले. १९१८ मध्ये त्यांनी संस्कृत व इंग्रजी विषय घेऊन मुंबई विद्यापीठातून एम. ए. केले. याच दरम्यान मुंबई विद्यापीठामध्ये १९१९ सर पॅट्रिक गिड्डेस यांच्या नेतृत्वात समाजशास्त्र विषय शिकविण्यास सुरुवात झाली. सर पॅट्रिक गिड्डेस यांचा डॉ. घुर्ये यांच्यावर प्रभाव असल्यामुळे ते समाजशास्त्र विषयाच्या अभ्यासाकडे वळले. सर पॅट्रिक गिड्डेस यांनी घुर्ये यांना शिष्यवृत्ती देऊन उच्च शिक्षणासाठी इंग्लंडमधील केंब्रिज विद्यापीठात पाठविण्याची शिफारस मुंबई विद्यापीठास केली. त्यामुळे घुर्येंना लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स व केंब्रिज विद्यापीठात प्रवेश मिळाला. येथे त्यांना प्रसिद्ध सामाजिक विचारवंत हॉब हाऊस, पुर्विक, प्रा. रिव्हर्स व प्रा. हॅडन यांचे

मार्गदर्शन मिळाले. त्यांना प्रा. रिव्हर्स व प्रा. हॅडन यांच्या मार्गदर्शनात 'जातीचा मानववंशशास्त्रसंबंधीचा इतिहास' (Ethnic Theory of Caste) या प्रबंधाबद्दल १९२३ मध्ये केंब्रिज विद्यापीठाने आचार्य (पीएच.डी.) पदवी बहाल केली. त्यानंतर १९२४ मध्ये डॉ. घुर्ये भारतात परत आले आणि त्यांनी मुंबईतील एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये समाजशास्त्र विषय शिकविण्यास सुरुवात केली. जून १९२४ मध्ये मुंबई विद्यापीठाच्या प्रा. पॅट्रिक गिड्डस यांच्या रिकाम्या झालेल्या जागेवर समाजशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून प्रा.घुर्ये यांनी कार्य करण्यास प्रारंभ केला. समाजशास्त्राचे विभाग प्रमुख म्हणून जेव्हा त्यांनी जबाबदारी स्वीकारली, तेव्हापासून त्यांनी समाजशास्त्राचे विभाग प्रमुख ... पदव्युत्तर पातळी पर्यंतच्या अभ्यासक्रमात समाजशास्त्राचा स्वतंत्र विभाग स्थापन करून परीक्षेसाठी ८ पेपरची तरतूद केली. मार्गदर्शकाची जबाबदारी स्वतः स्वीकारून समाजशास्त्रीय अध्यापनाचे संशोधन कार्य सुरू केले. १९२४ ते १९५१ पर्यंत म्हणजे जवळपास ३६ वर्ष हे मुंबई विद्यापीठात समाजशास्त्राचे विभागप्रमुख म्हणून कार्यरत होते. त्यांच्याच मार्गदर्शनात १९३८ मध्ये मुंबई विद्यापीठाची समाजशास्त्रातील पहिली पीएच.डी. ही आचार्य पदवी श्री एस. सी. प्रधान यांच्या 'Untouchable in Bombay' या प्रबंधासाठी देण्यात आली. १९६० मध्ये मुंबई विद्यापीठात 'गुणश्री प्राध्यापक' म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली.

भारतात समाजशास्त्राच्या अध्ययनास चालना मिळावी म्हणून डॉ. जी.एस. घुर्ये यांनी १९५१ मध्ये 'इंडियन सोशलॉजिकल सोसायटी' या संस्थेची स्थापना करण्यास विशेष पुढाकार घेतला. इतकेच नव्हे तर या संस्थेच्या वतीने 'समाजशास्त्रीय पत्रिका' हे द्वैवार्षिक नियतकालिक प्रकाशित करण्यास त्यांनी सुरुवात केली. केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात मुंबई समाजशास्त्रीय अभियानाचे प्रमुख केंद्र म्हणून विकसित करण्यामध्ये त्यांचे मोलाचे योगदान आहे.

३. डॉ. घुर्ये यांची ग्रंथसंपदा : डॉ. जी. एस. घुर्ये यांनी आपले समाजशास्त्रीय विचार अनेक ग्रंथातून विषद केले आहेत. त्यांनी जवळपास २३ संशोधनपर ग्रंथ लिहिले असून त्यांचे अनेक शोधनिबंध शै्वबपवसवहपबंस ठनससमजपदर् सारख्या विद्वतमान्य नियतकालिकातून प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांची ग्रंथसंपदा पुढीलप्रमाणे आहे.

1. Ethnic Theory of Caste - 1923
2. Caste and Race in India -1932
3. The Aboriginal so called and Their feature - 1943
4. The Indian Sadhus -1953
5. Family and Kinships in Indo European Culture -1955
6. Bharat Natyam and its Custume -1958
7. After a Century and Quarter -1960
8. Caste, Class and Occupation -1961
9. Gods and Men - 1962

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

10. Autonomy of Pururban Community -1963
11. Anthropo-Sociological Paper -1963
12. The Mahadev Kolis -1963
13. Religious Consciousness -1965
14. Indian Custom -1966
15. Social Tensions in India -1968

डॉ. जी. एस. घुर्ये यांची ग्रंथसंपदा लक्षात घेतल्यास आणि त्यांनी हाताळलेल्या विषयांचा आवाका पाहिल्यास ते केवळ समाजशास्त्रज्ञ नव्हते तर भारतीय समाजशास्त्राचे जनक होते हे कुणालाही मान्य करावे लागेल. त्यांनी आपल्या ग्रंथातून' भारतीय समाजाचा व संस्कृतीचा समाजशास्त्रीय दृष्ट्या अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

४. डॉ. घुर्ये यांचा जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्तीसंबंधीचा प्रजातीय सिद्धांत : भारतीय जातीव्यवस्थेचे सविस्तर व शास्त्रीय भूमिकेतून अध्ययन डॉ. जी. एस. घुर्ये यांनी केलेले आहे. त्यांनी केंब्रिज विद्यापीठास डॉ. रिव्हर्स व हेडन यांच्या मार्गदर्शनाखाली सन १९२३ मध्ये जो संशोधनात्मक प्रबंध सादर केला तो प्रामुख्याने जातीव्यवस्थेच्या उत्पत्तीशी निगडित होता. Ethnic theory of caste या त्यांच्या प्रबंधाबद्दल केंब्रिज विद्यापीठाने डॉ. घुर्ये यांना पीएच.डी. पदवी बहाल केली. पुढे याच प्रबंधाचे सन १९३२ साली Caste in India या ग्रंथात रूपांतर केले. डॉ. घुर्ये यांचा हा पहिलाच ग्रंथ असून त्यात त्यांनी भारतीय समाजमनात खोलवर रुजलेल्या जातीव्यवस्थेचे सखोल विश्लेषण केले आहे.

डॉ. घुर्ये यांनी जातीव्यवस्थेच्या निर्मितीबाबत पुढील चार विचारप्रवाह स्पष्ट केले आहेत ते पुढीलप्रमाणे.

अ. मानववंशीयभेद किंवा वांशिक भेद : डॉ. जी. एस. घुर्ये यांच्या मते, जातीव्यवस्थेच्या निर्मितीसाठी जन्म आणि वंश हे दोन मूलभूत घटक जबाबदार आहेत. भारतामध्ये निरनिराळ्या वंशाचे लोक वास्तव्य करीत होते. या निरनिराळ्या वांशिक भेदांमुळे जाती निर्माण झाल्या. अर्थात, मानववंशीय भेदावरून जाती व्यवस्थेची निर्मिती झाली आहे.

प्राचीन काळात हिंदूमध्ये जी वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती, त्यातील वर्ण हा शब्द शारीरिक-गुणधर्मांशी व विशेषतः त्वचेच्या रंगाशी निगडित होता, असे डॉ. घुर्ये यांचे मत होते. पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये प्रचलित असणाऱ्या वांशिक संकल्पना, त्वचेचा रंग, डोळ्यांची रचना, नाकाची ठेवण, केसांची रचना इत्यादी शारीरिक गुणधर्मांवर आधारलेली आहे. त्याच प्रमाणे आर्य-अनार्य यांच्यातील वेगळेपणा ही शारीरिक गुणधर्मांवर आधारलेले आहे असा त्यांचा दावा होता. व्यक्तींचा सामाजिक दर्जा निश्चित करताना शारीरिक गुणधर्मांतील वेगळेपणाचा आधार प्राचीन हिंदू समाजात जसा घेतला जात होता त्याच प्रमाणे आजही पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये घेतला जातो, असे डॉ. घुर्ये यांनी व्यक्त केले आहे.

भारतात येणाऱ्या आर्यांमध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे तीन वर्ण आधीपासूनच अस्तित्वात होते. भारतात आल्यानंतर प्रथम त्यांनी येथील मूळ रहिवाशांना शूद्र म्हणून दूर सारले. अनुलोम विवाहाने त्यांच्याशी प्रारंभीच्या काळात जरी संबंध असले तरी नंतर अंतर्विवाह पद्धतीने त्यांच्याशी आर्यांनी संबंध तोडले. त्यातून त्यांनी आपली वांशिक शुद्धता व सांस्कृतिक शुद्धता टिकवण्याचा प्रयत्न केला. वैवाहिक संबंध निश्चित करतेवेळी वधू-वरांची निवडही सामान शारीरिक गुणधर्म धारण केलेल्या आपल्या समुदायातूनच केली जायी. त्यामुळे शारीरिक संबंधातून निर्माण झालेल्या संततीत सुद्धा स्वाभाविकतः समान शारीरिक गुणधर्म आढळून येतील. अशा पद्धतीने विभिन्न वांशिक समुदायात आपली शारीरिक गुणवैशिष्ट्ये अबाधित ठेवण्याच्या दृष्टीने वैवाहिक संबंध जोडले जात होते. त्यामुळे काही वांशिक समुदायांमध्ये रक्ताच्या शुद्धीकरणाची संकल्पना विकसित होऊ लागली. त्यातूनच पुढे जातींची अगणित संख्या व जाती व्यवस्थेतील काटेकोरपणा निर्माण झाला. असे जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्तीसंदर्भात डॉ. घुर्ये यांनी निष्कर्ष काढले आहेत.

ब. व्यवसाय भिन्नता : डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्ये यांनी जातीव्यवस्थेच्या निर्मितीशी व्यवसायभिन्नतेचा असलेल्या संबंध मान्य केलेला असल्याचे दिसून येते. भारतीय समाजात व्यवसायभिन्नतेचा असलेल्या संबंध मान्य केलेला असल्याचे दिसून येते. अनेक निराळे स्वरूपाचे व्यवसाय करणाऱ्या लोकांचे सुसंघटित असे संघ निर्माण झालेले होते. या व्यवसायिक संघाने आपले व्यवसाय त्यांच्या संघांमध्ये वंशपरंपरेने केले जाऊ लागले. निरनिराळे व्यवसाय करणारे घटक सामाजिक जीवन आपल्या पुरतेच मर्यादित केलेले होते. त्यांच्यामध्ये आपसात परस्परांपासून वेगळे,प्रवेश बंद असे व्यवसायिक गट निर्माण झालेले होते. या गटांनी ब्राह्मण-आर्यांनी पुरस्कारलेल्या अंतर्विवाहाच्या नियम भावना निर्माण झाली. या गटांनी ब्राह्मण-आर्यांनी पुरस्कारलेला अंतर्विवाहाचा नियम काटेकोरपणे पाळण्यास सुरुवात केली होती. तेव्हापासून या गटांना जातींचे स्वरूप प्राप्त झाले, असे डॉ. घुर्ये यांनी स्पष्ट केले आहे.

डॉ. घुर्ये यांच्या मते, जातीवादाची मूलभूत संकल्पनाही श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या तत्त्वावर प्रामुख्याने आधारलेली आहे. आपले श्रेष्ठत्व प्रभुत्व सिद्ध करण्यासाठी अस्पृश्यांना कनिष्ठ जातीतील लोकांना आपल्यापासून दूर ठेवण्याची प्रवृत्ती श्रेष्ठ जातीतील लोकांमध्ये विकसित झाली होती. पुढे व्यवसाय भिन्नतेमुळे व्यवसायाच्या प्रतीनुसार व्यक्तींचा दर्जा निर्धारित केला जाऊ लागला. त्यामुळे दास म्हणून जगणे ज्या स्थानिक लोकांच्या वाट्याला आले, त्यांना स्वाभाविकतः समाजाची कनिष्ठ व निकृष्ट दर्जाची कामे करावी लागे. म्हणून पुढे काही व्यवसायिक गट निर्माण झाले. व्यवसायाच्या स्वरूपानुसार अनेक जातींमध्ये भारतात निर्माण झाले. विशिष्ट जाती समूहाचा व्यवसाय हा त्याच समुदायातील लोकांनी करावा असा प्रकारची बंधने दृढ होत गेली.

डॉ. घुर्ये यांच्या मते व्यवसायाच्या दर्जावर व प्रतीवर जातिव्यवस्था निर्माण झाल्यामुळे कनिष्ठ जातींचा व्यवसाय करणाऱ्या जाती समुदायात जन्मलेल्या व्यक्तींचा दर्जा कनिष्ठ समजण्यात येऊ लागला.त्याचप्रमाणे वरिष्ठ दर्जाचा व्यवसाय करणाऱ्या जाती समुदायात

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

[illegible] लागला. त्यामुळे [illegible] जातिव्यवस्थेत [illegible] झाली.

[illegible] हिंदू समाजव्यवस्थेत [illegible]

३. वैदिक निर्बंध : डॉ. घुर्ये यांच्या मते, [illegible] धार्मिक [illegible] गुणवैशिष्ट्ये [illegible] वैवाहिक संबंध [illegible] डॉ. घुर्ये [illegible] निर्बंध हे ब्राह्मण [illegible] उल्लेख [illegible] गुणवैशिष्ट्यांमुळे [illegible] धार्मिक घटकांचे [illegible] डॉ. घुर्ये यांचे मत आहे.

[illegible] पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण कमी होते. त्यामुळे [illegible] धार्मिक दृष्ट्या [illegible] लागले. त्यामुळे [illegible] मान्यता दिली. या विवाहव्यवस्थेत अनुलोम-प्रतिलोम विवाह पद्धती [illegible] सुरुवात झाली. उच्च वर्णातील मुलगा व कनिष्ठ वर्णातील मुलगी यांच्यातील विवाह अनुलोम विवाह व उच्च वर्णातील मुलगी व कनिष्ठ वर्णातील मुलगा यांच्यातील विवाह प्रतिलोम विवाह म्हणून संबोधले जाऊ लागले. या अनुलोम-प्रतिलोम विवाह पद्धतीमुळे [illegible] गुणवैशिष्ट्ये आढळून येणे हे जीवशास्त्रीय दृष्ट्या स्वाभाविक होते. [illegible] संततीस कोणत्या वर्णात किंवा जातीत अंतर्भाव करावा [illegible] निर्माण होऊ लागले. या प्रश्नांतूनही जातिव्यवस्थेची निर्मिती झाली असे मत डॉ. घुर्ये यांनी केलेले आहे.

४. धार्मिक व सांस्कृतिक भेद : भारतात बहुसंख्यांक हिंदू धर्मीय आहेत तसेच अल्पसंख्यांक [illegible] धर्मसमूह आहेत. या प्रत्येक धार्मिक समुदायाची जीवन जगण्याची पद्धती, संस्कार [illegible], धार्मिक [illegible] साजरे करण्याची पद्धती, प्रार्थना पद्धती इत्यादी बाबतीत प्रत्येक [illegible] वेगळेपण असते. [illegible] हे वेगळेपण टिकविण्याच्या दृष्टीने सातत्याने प्रयत्न केले जातात. [illegible] धर्मकांडात इतर कोणत्याही समुदायांनी हस्तक्षेप करू नये [illegible] आग्रह असतो.

भारतात आलेले आर्य हे स्थानिक लोकांना दास म्हणून संबोधित असत. आर्यांनी स्वतःला या दासांपासून वेगळे ठेवण्याचा व आपले वर्चस्व त्यांच्यावर लादण्याचा पुरेपूर प्रयत्न केला हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न डॉ. घुर्ये यांनी केला. आर्य लोक जिथे गेले तेथे त्यांनी स्वतःला स्थानिक लोकांपासून वेगळे ठेवण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या वेगळे ठेवण्याच्या प्रवृत्तीतून धार्मिक [illegible] गुणांचे [illegible] निर्माण झाले.

वेगळेपणाची वृत्ती व धार्मिक शुचितेची संकल्पना ही दोन वैशिष्ट्ये आर्यांनी जपली. त्यांनी येथील स्थानिक लोकांना आपलेसे केले. परंतु त्यांना आपल्या धार्मिक सांस्कृतिक जीवनात कधीच सामावून घेतले नाही. त्यांनी स्वतःला धार्मिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या श्रेष्ठ समजून इतरांना तुच्छतेने वागवले. परंतु ज्या स्थानिक लोकांनी त्यांचे स्वामित्व मान्य केले, त्यांचा शूद्र हा वेगळा वर्ण निर्माण झाला व त्यातून विविध प्रकारच्या जाती निर्माण झाल्या असे डॉ. घुर्ये यांचे मत आहे.

अशाप्रकारे प्राचीन काळातील हिंदू समाज व्यवस्थेत आढळून येणाऱ्या ब्राह्मण, क्ष[illegible], वैश्य व शूद्र या चारही वर्णांतील लोकांची शारीरिक गुणवैशिष्ट्ये ही वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूपाची असल्यामुळे या वर्णव्यवस्थेच्या निर्मितीला धार्मिक घटक बऱ्याच अंशी जबाबदार असल्याचे स्पष्ट मत डॉ. घुर्ये यांनी व्यक्त केलेले आहे.

तसेच निरनिराळ्या स्वरूपाचे व्यवसाय करणाऱ्या लोकांचे सुसंघटित अ[illegible] व्यावसायिक संघ निर्माण झाले. प्रत्येक संघाचे व्यवसाय त्या त्या संघामध्ये केले जाऊ लागले. या व्यावसायिक संघांनी आपले सामूहिक जीवन आपल्या पुरतेच मर्यादित केले. यातूनच पु[illegible] जातिव्यवस्था निर्माण झाल्या. याशिवाय विविध सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये धारण करणारे धार[illegible] जसे एकमेकांच्या सान्निध्यात येऊ लागले, तसे त्या समूहात प्रचलित असलेल्या प्रथा, परंपरा, चालीरीती इत्यादींचे आदान-प्रदान होऊ लागले. त्यातून पुढे अनुलोम-विलोम प्रकारच्या विवाहांना मान्यता मिळू लागली. या विवाह पद्धतीतून वर्णसंकर झाल्यामुळे निर्माण झालेल्या [illegible] वेगळ्या गुणधर्मांच्या अपत्यांना कोणत्या वर्णात ठेवायचे हा सुद्धा एक महत्त्वपूर्ण आधा[र] जातींसाठी ठरला. प्रथा, परंपरा, चालीरीती यांचे आदानप्रदान झाल्यामुळे सांस्कृतिक एकजिनसीपणा ठेवता आला नाही व तोही जाती निर्मितीचा एक मुख्य आधार ठरला असा डॉ. घुर्ये यांचा दावा आहे.

५. जाती उपजातींची निर्मिती : डॉ. जी. एस. घुर्ये यांनी जातिव्यवस्थेच्या निर्मिती संदर्भात विविध धार्मिक समुदायातील पंथभेद व जाती समुदायातील पोटभेद यांचे तुलनात्मक अध्ययन करून उपजाती व पोटजाती निर्माण होण्यास कारणीभूत असणाऱ्या घटकांचीही चर्चा केलेली आहे. डॉ. घुर्ये यांच्या मते, "जातिव्यवस्थेचे अंतर्गत विवाह हे प्रमुख वैशिष्ट्य असून केवळ जाती ह्याच अंतर्विवाही गट आहेत असे नाही तर उपजाती सुद्धा अंतर्विवाहाचे नियम काटेको[र] पाळतात. म्हणून त्यांनाही जातीसमान मानले पाहिजे." असे स्पष्ट मत व्यक्त केले आहे.

डॉ. जी. एस. घुर्ये यांनी भारतीय समाजाच्या जातिव्यवस्थेत आढळून येणाऱ्या उपजाती व पोटजाती निर्माण होण्यास कारणीभूत असलेल्या घटकांचे विवेचन त्यांच्या 'The Ethnic Theory of Caste' या ग्रंथात केले आहे. त्यांच्या मते, उपजाती व पोटजाती निर्माण होण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ. प्रादेशिक अलगता व भिन्नता: एकाच जातीचे लोक स्थानभिन्नतेनुसार वेगवेगळ्या प्रदेशात राहत असतील तर त्यांच्या त्या वास्तव्य करणाऱ्या प्रदेशानुसार त्या मुख्य जातीमध्ये उपजाती

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

आणि दंटकाचे निर्माण होतात. व्यापार उद्योग शिक्षण व व्यवसाय इत्यादी विविध कारणांमुळे अनेक लोकांचे स्थलांतर एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी होत असते. या स्थलांतरणातून एका जातीच्या समुदायातील लोकांचे नवीन प्रदेशात कायम वास्तव्यातून नवनवीन पोटजाती निर्माण होऊ लागल्या व त्या प्रदेशाच्या नावाने त्या पोटजातींना ओळखले जाऊ लागले. जसे: कोकणातील कोकणस्थ ब्राह्मण, देशस्थ ब्राह्मण इत्यादी.

क. मिश्रजातीय विवाहातून निर्माण झालेले जातीसंकर अथवा वर्णसंकर: उपजाती किंवा पोटजाती निर्माण होण्यासाठी जातीसंकर अथवा वर्णसंकर हे एक महत्त्वाचे कारण डॉ. घुर्ये यांनी [illegible] आहे. भिन्न जाती समुदायात जेव्हा वैवाहिक संबंध अथवा शारीरिक संबंध प्रस्थापित होतात तेव्हा दोन जाती समुदायाच्या संकरातून काही उपजाती निर्माण होतात. उदा. [illegible] पुरुष व भिल्ल स्त्री यांच्या संबंधातून निर्माण झालेली पोटजात भिल्लाला ही उपजात आहे.

ड. व्यवसायभिन्नता: डॉ. घुर्ये यांनी व्यवसायभिन्नतेमुळे सुद्धा उपजाती कशा निर्माण होतात? हे स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या मते, एकच व्यवसाय करणाऱ्या जातीमध्ये व्यवसायाच्या स्वरूपावरून व साधनांवरून उपजाती निर्माण होतात. उदा. कुंभार जातीमध्ये मडके निर्माण करणाऱ्यांमध्ये मोठे चाक वापरणारे ते 'थोर चाके' व लहान चाक वापरणारे ते 'लहान चाके' अशा दोन उपजाती आहेत.

ई. धार्मिक पंथभेद: भारतीय समाजातील काही धार्मिक पंथ व उपपंथांनासुद्धा उपजातीचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. निरनिराळ्या धार्मिक चळवळींमधून सुद्धा काही उपजाती निर्माण झालेले आहेत. काही वेळा विशिष्ट रूढी अथवा वर्तन प्रकार पाळण्यावरून सुद्धा उपजाती निर्माण होतात. जसे उत्तर प्रदेशात ब्राह्मणांची विष्णोई ही उपजात आहे तर कालकरी जातीमध्ये गाई-बैलांचे मांस खाणारे ढोर ही उपजात आहे.

फ. आहार विषयक संकल्पना व रितीरिवाज: भारतीय समाजव्यवस्थेतील जाती आणि पोटजातींचे विश्लेषण करताना डॉ. घुर्ये यांनी आहारविषयक संकल्पनांचा व रीतीरिवाज यांचा आधार घेतल्याचे दिसून येते. ढोबळमानाने शाकाहारी व मांसाहारी आहार घेण्याची प्रवृत्ती प्रत्येक मानव समाजात दिसून येते. हिंदू समाज व्यवस्थेतील काही जातींमध्ये मांसाहार करणे निषिद्ध मानले जाते तर काही जातींमध्ये शाकाहार सोबतच मांसाहार घेण्याची प्रवृत्ती आहे. शाकाहार व मांसाहाराच्या विधीसंकेतानुसार समाजामध्ये अनेक पोटजाती पडलेल्या दिसून येतात. विशेषता [illegible]हारी आहार घेणाऱ्या जातीसमुदायाच्या अनेक पोटजाती पडलेल्या आहेत. त्या प्रामुख्याने विशि[illegible] प्राण्यांच्यामांसाशी संबंधित आहेत असे डॉ. घुर्ये यांचे मत आहे. उदा. बेरड समाजात डुक्कर, बैल व म्हैस प्राण्यांचे मांस खाणाऱ्यांना काळे बेरड तर हे मांस न खाणाऱ्यांना पांढरे बेरड या नावाने ओळखले जाते.

असाप्रकारे भारतीय समाजव्यवस्थेत मुख्य जातीमधून विविध प्रकारच्या उपजाती अथवा पोटजाती निर्माण होतात असे डॉ. घुर्ये यांचा दावा आहे. त्यांच्या मते, हिंदू समाजाच्या

जातिनिष्ठ व्यवस्थेची रचना ही त्रिकोणी स्वरूपाची असल्यामुळे उच्च स्तरावर श्रेष्ठ दर्जा धारण करणाऱ्यांची संख्याही कमी असते. परंतु त्यांचा सामाजिक दर्जा वरिष्ठ स्वरूपाचा असतो. तसेच कनिष्ठ जाती व उपजाती त्यांची संख्याही वरिष्ठांपेक्षा बरीच जास्त असली तरी त्यांचा दर्जामात्र कनिष्ठ प्रतीचा असतो. अशा प्रकारे श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या आधारावर जातींची एक विशिष्ट प्रकारची उतरण जातीव्यवस्थेत निर्माण झालेली आहे.

डॉ. घुर्ये यांच्या मते, भारतीय समाजातील जाती व्यवस्थेची रचना ही श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या तत्त्वावर आधारित असल्यामुळे प्रत्येक वरिष्ठ जातीसमूह आपले प्रभुत्व वर्चस्व प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने कनिष्ठ जाती व उपजातींना हिनतेची वागणूक देतात. त्यामुळे भारतीय समाजव्यवस्था ही विषमतावादी समाजव्यवस्था बनलेली आहे असे डॉ. घुर्ये यांनी जाती आणि उपजाती यांच्यासंदर्भात आपले मत निःसंदिग्धपणे मांडलेले आहे.

डॉ. जी. एस. घुर्ये यांच्या सिद्धांताचे मूल्यांकन: डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्ये यांनी भारतीय समाजव्यवस्थेतील जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्तीसंबंधीचा प्रजातीय अथवा वांशिक सिद्धांत मांडला. त्यांनी जातीव्यवस्थेच्या निर्मितीसाठी जन्म व वंश हे दोन मूलभूत घटक जबाबदार असल्याचे मान्य केले आहे. डॉ. घुर्ये यांचा जातीव्यवस्थेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हे समाजशास्त्राच्या संशोधनात्मक अध्ययनातला पूर्णतः आगळा वेगळा दृष्टिकोन मानला जातो.

डॉ. घुर्ये यांनी भारतीय समाजव्यवस्थेत आढळून येणाऱ्या विविध उपजाती व पोटजाती निर्माण होण्यास कोणकोणते घटक कारणीभूत आहेत? याचे संदर्भात सविस्तर विवेचन केलेले आहे. प्रादेशिक भिन्नता, मिश्रविवाह पद्धती, व्यावसायिक भिन्नता, धार्मिक पंथभेद, आहारविषयक व रीतीरिवाजविषयक कल्पना इत्यादी घटक पोटजाती व उपजाती निर्मितीस जबाबदार असल्याचे त्यांनी नमूद केलेले आहे. तसेच त्यांनी हिंदू समाज व्यवस्थेतील जातीव्यवस्थेचा सूक्ष्म अभ्यास करून जातीव्यवस्थेची काही वैशिष्ट्ये विशद केली आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने 'समाजाची खंडात्मक विभागणी, सोपान परंपरा, पारंपारिक संबंधावर निर्बंध, सामाजिक व धार्मिक निर्योग्यता व विशेषाधिकार, व्यवसायनिवडीवरील व जोडीदारनिवडीवरील मर्यादा ही प्रमुख वैशिष्ट्ये जातिव्यवस्थेची डॉ. घुर्ये यांनी सांगितलेली आहेत.

संदर्भ १. आगलावे, डॉ. प्रदीप : अभिजात समाजशास्त्रीय विचार, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
२. कऱ्हाडे, डॉ. बी. एम. : समाजशास्त्रीय विचार, पिंपळापुरे अँन्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर
३. मुकर्जी, डॉ. रविंद्रनाथ : समकालीन उच्चतर समाजशास्त्रीय सिध्दांत, विवेक प्रकाशन,दिल्ली
४. सिंह, वी. एन. : भारत का समाजशास्त्र, विवेक प्रकाशन, दिल्ली

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

सामाजिक कार्यकर्त्यांसाठी आवश्यक कौशल्ये

Essential Skills For Social Workers

संपादक

डॉ. अंबादास कडीले

College Code 225 Khadki, AKOLA

Scanned with CamS

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

१. निरीक्षण व सादरीकरण कौशल्य
डॉ. [illegible] ०१

२. समुपदेशन कौशल्य
रत्नाकर एस. केंद्रकर १८

३. संवाद कौशल्य
डॉ. [illegible] २९

४. ध्येय निर्धारण कौशल्य
अशोक तुकाराम राव ३६

५. सक्रिय ऐकण्याचे कौशल्य
डॉ. अंबादास कढोले ४६

६. नेतृत्व कौशल्य
डॉ. उद्धव गाभूड ५३

७. नोंदणी कौशल्य
सुनिल गोईनवाड ६०

८. निरीक्षण व अहवाल लेखन कौशल्य
गायत्री साठे ६७

९. मुलाखत कौशल्य
नवनाथ वडे ७६

१०. व्यावसायिक समाजकार्य आणि समुपदेशन कौशल्य
गोपाळ वडगिरे ८२

११. सामाजिक कार्यातील संवाद कौशल्य
शिवाजी संभाजी शिंदे ९०

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with CamS
Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

९.

मुलाखत कौशल्य
(Interview Skill)

नयनाद मंडे

मुलाखत ही सर्वच क्षेत्रात आज गरजेची मानली जाणारे काम आहे. जेथे कामाचा संबंध मानवाशी प्रत्यक्षरित्या येतो व जेथे मानवाला सेवा दिल्या जातात, तेथे मुलाखत अनिवार्य ठरते. मुलाखत ही महत्वाची बाब असल्याने, मुलाखतीला प्रभावित करणाऱ्या घटकांना जाणीवपूर्वक शिकुन, सराव करून आत्मसात करणे, मुलाखत घेणाऱ्यासाठी आवश्यक असते. सार्थपणे सक्षमतेने, अर्थपुर्ण मुलाखत घेण्यासाठी समाजकार्यात व त्याच्या पध्दतीत सेवा देतांना सहाय्यभूत ठरणाऱ्या ह्या बाबींचे विवरण, प्रस्तुत लिखाणात केलेले आहे.

समाजकार्यात सेवा देतांना, सेवा देणाऱ्या समाज कार्यकर्त्यांचे मुलाखती दरम्यान सेवार्थीशी असणारे वर्तन हे सेवेचेच प्रतिबिंब असते.

मुलाखतीचा अर्थ आणि उपयोग :

व्यक्तीसह कार्य, गटकार्य व समाजकार्याच्या अन्य पध्दतींमध्ये मुलाखत ही विशिष्ट उद्देशाने दोन व्यक्तीमध्ये घडणारी घटना असते. यातील प्रत्येक व्यक्ती स्वतंत्र असल्याने त्यांच्यातील मुलाखती कशा व्हाव्या, या बद्दलचे काटेकोर नियम तयार होणे कठीणच असते. मुलाखतीत संवाद हा अनिवार्यपणे दोन व्यक्तिमध्ये (समाज कार्यकर्ता व गट सदस्य यांच्यात) घडाणरी बाब असते. मुलाखत म्हणजे कार्यकर्ता व सेवार्थी यांच्यात समोरासमोर होणारे संभाषण असते.

सेवार्थीच्या वागण्याला व त्याच्या विचारांना प्रभावित करणाऱ्या इतरांच्या प्रभावाचे ज्ञान, मुलाखतकर्त्याला असणे आवश्यक असते. प्रभाव जाणण्यासाठी मुलाखत घेणे हा एक सर्वोत्तम मार्ग असतो. सेवार्थीला समजून घेणे, त्याचे व्यक्तिमत्व जाणणे, सेवार्थीशी देवाण घेवाण करणे यासाठी मुलाखतीसारखा पर्याय नाही. प्रत्येक मुलाखतीतून सेवार्थीला समजुन घेवून, समाज कार्यकर्त्याकडून मदतकार्य केले जाते. मुलाखत घेतांना कार्यकर्त्याचे सेवार्थीसोबत हेतुपूर्वक होणारे वर्तन असते. तो जाणिवपूर्वक प्रतिसाद देतो. त्यातुन,

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA
Scanned with CamS
Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

सेवार्थीला आपल्याबद्दल मनःपूर्वक प्रेम आहे हे सेवार्थीला जाणवते. कार्यकर्त्याचे काम हे आपल्या हिताचे, आपल्या विकासाच्या दिशेने पुढे नेणारे काम आहे, हे कार्यकर्त्याच्या मुलाखती दरम्यानच्या विश्वासपूर्ण वातावरणातून सेवार्थीला जाणवते.

- समाजकार्यात मुलाखत हे सेवा देण्याचे माध्यम असते.
- मुलाखत घेण्याचे काटेकोर नियम नसतात.
- मुलाखतीतून सेवार्थीला समाधान व जीवन शिक्षण मिळते.
- सेवार्थीबद्दल कार्यकर्त्याला असणाऱ्या भावना, ज्ञान व सेवार्थीत असणारी रुची यामुळे मुलाखत विश्वासपूर्ण होते.
- मुलाखतीतून सेवार्थीला जाणून घेऊन सेवा देता येतात.
- कौशल्ये, तंत्रे यांच्या वापराने व कार्यानुभवाने मुलाखतीचा सतत विकास होतो.
- मुलाखत स्वत: देखील एक तंत्र व कौशल्य असून, तिला उपचारक महत्त्व असते.
- मुलाखतीतील कार्यकर्त्याचे वागणे जाणिवपूर्वक व हेतुपूर्वक असते.

मुलाखतीतून प्राप्त होणाऱ्या बाबी :

- माहिती मिळते व माहिती देता येते.
- सेवार्थीच्या समस्यांना व संबंधित आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक व मानसिक परिस्थितीचा अभ्यास करता येतो.
- गरजेनुसार प्रत्यक्ष मदत देता येते.
- सेवार्थीला, त्याच्या स्वत:च्या दृष्टीकोनातून स्वत:च्या गरजा, विचार, मुलाखतीत मांडता येतात.

मुलाखतीची कौशल्ये व तंत्रे :

मुलाखत घेताना समाज कार्यकर्त्याकडे काही कौशल्ये व तंत्रे असणे आवश्यक असते. त्याचा वापर समाज कार्यकर्ता करत असतो. त्यामध्ये खालील कौशल्ये व तंत्राचा समावेश होतो.

१) ऐकणे किंवा श्रवण करणे :

ऐकण्यामुळे व्यक्तींच्या विचारांचा विकास होतो. ऐकणारा आपले बोलणे ऐकतो आहे, या भावनेतून बोलणाऱ्यांचा विकास होतो. त्यांच्यात जबाबदारीची, आत्मसन्मानाची, आपण महत्त्वाचे असल्याची, स्वत:मध्ये क्षमता असल्याची भावना निर्माण होते. ऐकणाऱ्याला आपले बोलणे समजते आहे, ही भावना बोलणाऱ्यात, ऐकणाऱ्याच्या ऐकण्यामुळे निर्माण होते. समाज कार्यकर्ता ऐकत असल्याने सेवार्थी

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA College Code 225

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

[illegible] फायदे होतात.

- ऐकणाऱ्या व बोलणाऱ्यामध्ये [illegible]
- कार्यकर्त्यांकडे ही एक कुशलता, गुण व [illegible] यामुळे तो उत्तम श्रोता असतो.
- ऐकणे मदतीचे साधन असते.
- कार्यकर्त्यांचे हेतू व भावना, [illegible] पोहोचतात.
- ऐकण्याचे सेवार्थींवर सकारात्मक परिणाम होतात.
- कार्यकर्त्यांचे ऐकणे हे सक्रियपणे ऐकणे असते. [illegible] वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण असते.
- उत्तम श्रोत्याची लक्षणे कार्यकर्त्यांत असतात.
- उत्तम श्रोता होण्यासाठी कार्यकर्त्यांकडून प्रयत्न होतात.

२) बोलणे :

बोलण्याला समाजकार्यात असाधारण महत्त्व आहे. [illegible] हे मदतीचे, कामाचे माध्यम आहे. प्रत्येक समाज कार्यकर्ता [illegible] कुशल असणे अनिवार्य असते. नेमके बोलणे आणि [illegible] सोप्या रितीने, योग्य भाषेत बोलणे, [illegible] ठेवून बोलणे येथे अपेक्षित असते. बोलण्याचे प्रमुख [illegible] पडतात. त्यामध्ये प्रतिबिंब, स्पष्टीकरण, [illegible], [illegible], [illegible] उपदेश, आग्रह, निरीक्षण, सल्ला, मार्गदर्शन, प्रश्न, [illegible] प्रतिसाद यांचा समावेश होतो.

समाज कार्यकर्त्यांचे मुलाखती [illegible] बोलणे [illegible] बोलण्याच्या प्रभावामुळे आवश्यक ते बदल [illegible] आणि [illegible] आणले जातात. विकास घडवण्यासाठी या बोलण्याच्या [illegible] उपयोग केला जातो. कार्यकर्त्यांचे शास्त्रशुद्ध ज्ञान, [illegible] व्यावसायिक दृष्टिकोन, सेवार्थीबद्दलचे आणि कामाबद्दलचे [illegible] विशेष विचार आणि विशेष भावना, या विचारांना आणि [illegible] सिध्दांताचा असणारा आधार, कार्यकर्त्यांची वैशिष्ट्यपूर्ण [illegible] यामुळे हे बोलणे वैशिष्ट्यपूर्ण असते. त्यामध्ये एक विशिष्ट [illegible] असते, ढब असते, विशेष शैली असते व [illegible] असते. बोलण्याचे महत्त्व खालील बाबींतून प्रकर्षाने जाणवते.

- कार्यकर्त्यांकडून विशिष्ट प्रकारचे बोलणे अपेक्षित असते.
- बोलण्याच्या प्रभावाच्या मदतीने सेवा दिल्या जातात. [illegible] प्रभावाचा उपयोग केला जातो.

College Code 225

[illegible]
[illegible]

- ऐकणारा व [illegible]
- कार्यकर्त्यांमध्ये ही एक कुशलता, गुण व [illegible] यामुळे तो उत्तम श्रोता असतो.
- ऐकणे मदतीचे साधन असते.
- कार्यकर्त्यांचे हेतू व भावना, ऐकण्यातून [illegible] पोहोचतात.
- ऐकण्याचे सेवार्थीवर सकारात्मक परिणाम होतात.
- कार्यकर्त्यांचे ऐकणे हे सक्रियपणे ऐकणे असते. त्याचे [illegible] वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण असते.
- उत्तम श्रोत्याची लक्षणे कार्यकर्त्यात असतात.
- उत्तम श्रोता होण्यासाठी कार्यकर्त्याकडून प्रयत्न होतात.

२) बोलणे :

बोलण्याला समाजकार्यात अनन्यसाधारण महत्त्व असते. बोलणे हे मदतीचे, कामाचे माध्यम आहे. प्रत्येक समाज कार्यकर्ता बोलण्यात कुशल असणे अनिवार्य असते. नेमके बोलणे आणि तेही सहजतेने, सौम्य रितीने, योग्य भाषेत बोलणे, काय सांगायचे आहे हे लक्षात ठेवून बोलणे येथे अपेक्षित असते. बोलण्याचे प्रामुख्याने १३ प्रकार पडतात. त्यामध्ये प्रतिबिंब, स्पष्टीकरण, प्रोत्साहन, प्रेरणा, सूचना, उपदेश, आग्रह, नितीकरण, सल्ला, मार्गदर्शन, प्रश्न, प्रतिक्रिया आणि प्रतिसाद यांचा समावेश होतो.

समाज कार्यकर्त्याचे मुलाखती दरम्यानचे बोलणे प्रभावी असते. बोलण्याच्या प्रभावामुळे आवश्यक ते बदल घडतात आणि घडवून आणले जातात. विकास घडवण्यासाठी या बोलण्याच्या प्रभावाचा उपयोग केला जातो. कार्यकर्त्यांचे शास्त्रशुध्द ज्ञान, विचार, व्यावसायिक दृष्टिकोन, सेवार्थीबद्दलचे आणि कामाबद्दलचे त्याचे विशेष विचार आणि विशेष भावना, या विचारांना आणि भावनांना सिध्दांताचा असणारा आधार, कार्यकर्त्याची वैशिष्ट्यपूर्ण कार्यपध्दती यामुळे हे बोलणे वैशिष्ट्यपूर्ण असते. त्यामध्ये एक विशिष्ट लकब असते, ढब असते, विशेष शैली असते व तंत्र असते. बोलण्याचे महत्त्व खालील बाबींतून प्रकर्षाने जाणवते.

- कार्यकर्त्याकडून विशिष्ट प्रकारचे बोलणे अपेक्षित असते.
- बोलण्याच्या प्रभावाच्या मदतीने सेवा दिल्या जातात. या प्रभावाचा उपयोग केला जातो.

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

- बोलणे कौशल्यपूर्ण असते.
- संयमितपणे व संतुलीत बोलण्यातून आपले मत कार्यकर्ता मन मांडतो, त्यामुळे त्याच्या मतांना सकारात्मक परिणाम होतो.
- बोलतांना प्रश्नांचा प्रमाणशीर उपयोग केला जातो.
- उत्स्फुर्तपूर्ण बोलण्यास प्रेरित करणारे वातावरण महत्वाचे असते.
- विचार, निर्णय घेणे आदीतील स्वयंपूर्णता टिकवणारे बोलणे होते.

३) संप्रेषण :

संप्रेषणामध्ये व्यक्तीचे विचार, भावना, मते यांची आदान प्रदान केली जाते. खालील अंगाने संप्रेषण महत्वपूर्ण असते.

- संपर्क मदतीचे — बदलाचे माध्यम.
- संपर्काचे सैध्दांतिक ज्ञान.
- संप्रेषणाचे महत्व व संप्रेषणातील बाबी.
- वदलत्या काळात परस्पर संप्रेषणाचे व संपर्काचे महत्व.
- कार्यकत्याचे सेवार्थीशी होणारे संप्रेषण व त्याचे महत्व.
- कार्यकर्त्याच्या संपर्क पध्दतीचा, सेवार्थी वर प्रभाव असतो.
- बोलणे, शाब्दिक संप्रेषणाचा प्रमुख भाग.
- ऐकणे, देहभाषा, स्पर्श, निरिक्षण, अन्वयार्थ लावणे, अशाब्दिक संप्रेषणाचे प्रमुख भाग.
- कार्यकर्ता व सेवार्थी दोघेही शाब्दिक व अशाब्दिक आदान प्रदान करतात.
- अशाब्दिक संप्रेषणात अचुकतेचे महत्व.

४) प्रतिभरण किंवा फिडबॅक देणे :

मुलाखतीमध्ये प्रतिसाद हा खुप महत्वाचा भाग आहे, कारण प्रतिसादाशिवाय मुलाखत पुर्णच होत नाही. यामध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो.

- सेवार्थीने चौकशीला उत्तर देणे—प्रतिसाद देणे.
- पूर्णत: सत्य व स्पष्ट माहिती पुरवणे.
- कार्यकर्त्याकडून मिळालेल्या माहितीमुळे आणि मिळालेल्या माहितीच्या आधारे सेवार्थीने कृती करणे.
- मिळालेल्या माहितीच्या आधारे केलेल्या कृतीतून सेवार्थीला नवे ज्ञान प्राप्त होणे.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

- [illegible] माहितीपूर्ण [illegible] माहितीपूर्ण आणि [illegible] माहितीपूर्ण [illegible] बदलणे.
- सेवार्थीच्या बदललेल्या वर्तनाची कार्यकर्त्यांने माहिती [illegible]
- पुन्हा नव्याने ज्ञान मिळवल्याने सेवार्थी समोर नवे प्रश्न [illegible] होणे.
- सेवार्थीने केलेल्या नव्या चौकशीला उत्तर म्हणून [illegible] माहिती पुन्हा कार्यकर्त्यांने देणे, ज्या आधारे सेवार्थीने [illegible] पुढची कृती करणे.
- प्रतिभरणाचे नकारात्मक, आणि सकारात्मक असे दोन प्रकार पडतात.

५) निरिक्षण :

समाज कार्यातील व्यक्तीसहाय्य कार्यांचे तसेच मुलाखतीचे एक साधन, तंत्र व संप्रेषणाचा एक घटक, म्हणजे निरिक्षण होय. व्यक्तिसहाय्य कार्याच्या विविध पायऱ्यांवर जसे अभ्यास करणे, निदान करणे, योग्य प्रकारची मदत करणे, बदल जाणणे, मुल्यांकन करणे, अनुसरण करणे या सर्व टप्प्यांवर निरीक्षणाची मदत अनिवार्य असते. अन्वयार्थ लावणे, बोलणे, संपर्क, प्रतिभरण व विश्लेषण या क्रियांचे निरीक्षणाची मदत होते.

६) अन्वयार्थ लावणे :

मुलाखतीमध्ये व्याक्यांचा अन्वयार्थ लागणे किंवा लावणे महत्वपूर्ण असते. त्यामध्ये खालील बाबींचा समावेश होते.

- वर्तनाचे कारण जाणणे, मतीतार्थ लावणे.
- जे घडते त्यातुन निघणारा अर्थ जाणणे.
- घटनेत लपलेला अर्थ समजून घेणे, स्पष्ट करणे.
- ज्या गोष्टी भाषेविना प्रगट होतात, त्यांना भाषेतून स्पष्ट करणे.
- अन्वयार्थाची अभ्यासात निदानात मदत होते.
- अचूकपणे अन्वयार्थ लावणे महत्वाचे असते.
- अन्वयार्थ सेवार्थीस सांगितला जातो.
- अन्वयार्थ स्पष्ट करण्याने सेवार्थीचा विकास होतो.
- वैशिष्ट्ये असणारा कार्यकर्ता अचूक अन्वयार्थ लावतो.
- अन्वयार्थ लावणारा कार्यकर्ता वैशिष्ट्यपूर्ण असतो.

७) नेतृत्व :

मुलाखती दरम्यान गरजेप्रमाणे समाज कार्यकर्ता नेतृत्व करतो. हे नेतृत्व लोकशाही पध्दतीने असते. त्यात सेवार्थीला प्रगतीकडे नेले

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with CamS

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

[illegible]

संदर्भ ग्रंथ सूची (References) :

- ढोकसाळे भावना (२००४), व्यावसायिक समाजकार्य पद्धत व्यक्तिगत कार्य, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर
- प्रदिपकुमार, व्यक्तिसहाय्य कार्य, यश पब्लिकेशन्स डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर
- पांडे रमा (२०१५), मुलाखत तंत्र व कौशल्ये, मानव रिसर्च बुलेटिन, एप्रिल जुन २०१५

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

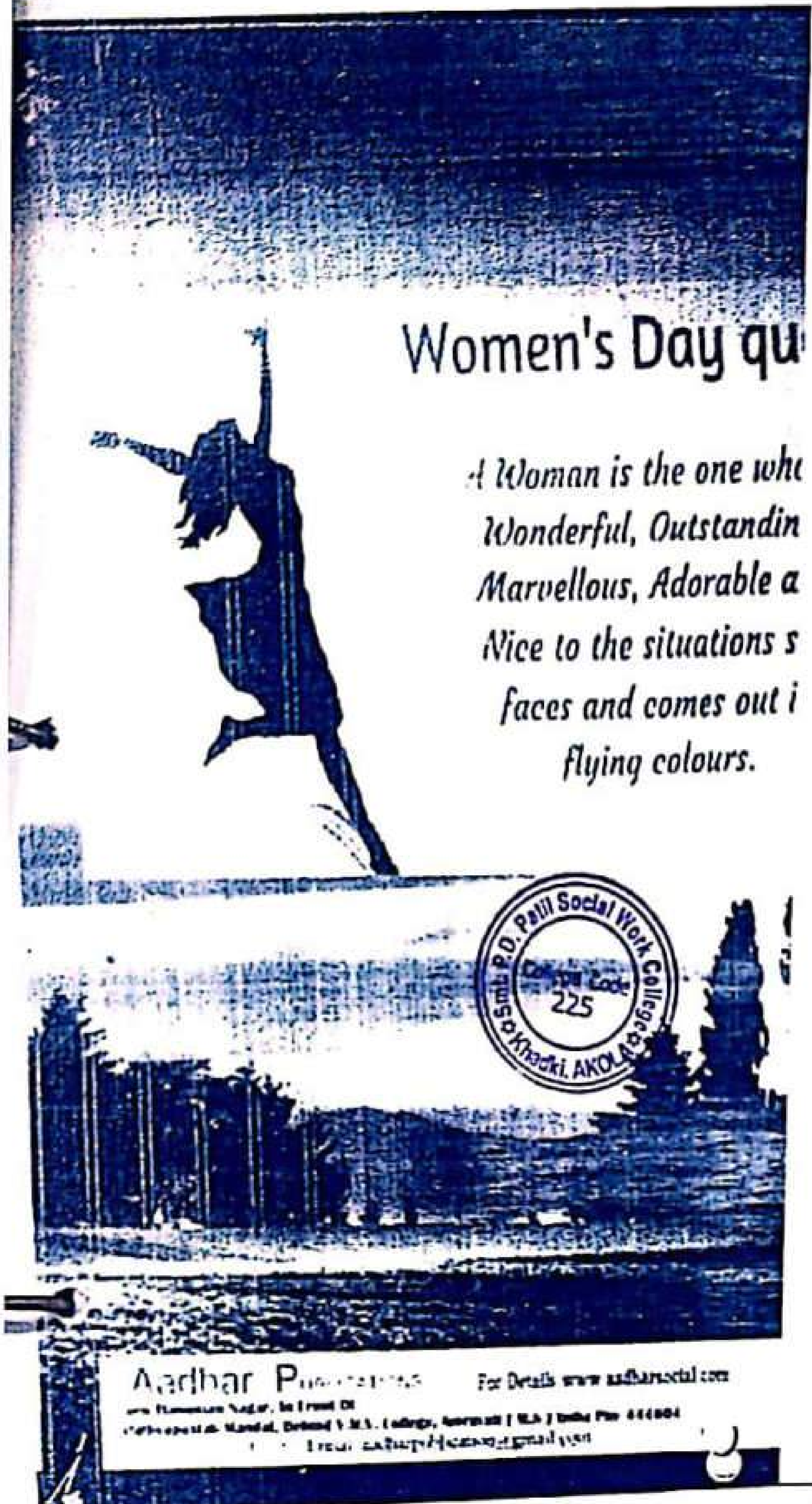

Women's Day qu
A Woman is the one wh
Wonderful, Outstandin
Marvellous, Adorable a
Nice to the situations s
faces and comes out i
flying colours.
Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA
Aadhar P

 ISBN-978-93-91305-01-7

महिला सक्षमीकरणासमोरील समस्या व त्यावरील उपाययोजना

प्रा. मनोहर शामराव वागतकर
श्रीमती पंचफुलाबाई पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु. अकोला
मो.क्र. ९८९०१०५५३० E-mail:manoharwagatkar4156@gmail.com

प्रस्तावना :

महिलांना महिला असल्यामुळे अनेक समस्यांशी सामना करावा लागतो. या समस्यांपैकी काही समस्या कौटुंबिक तर काही वैयक्तिक तर काही समस्यांचे स्वरूप हे राजकीय सामाजिक व आर्थिक असे आहे. या समस्या स्त्रीला आयुष्यात उद्भवतात. काही महिला या समस्यांना योग्य प्रकारे तोंड देऊ शकतात. तर ज्या महिलांना या समस्यांना तोंड देता येत नाही, त्या महिला निराश होतात.

त्याप्रमाणे प्रत्येक मुलाला, तरुणाला व वृद्ध व्यक्तीला काही समस्यांना सामोरे जावे लागते तसेच महिलांनाही त्यांच्यासमोरील अनेक प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते. त्या सर्व प्रश्नांचा क्रमाने विचार करू.

कौटुंबिक समस्या :-

प्रत्येक स्त्रीने सुंदर, सुशिक्षित व विनयशील असावे, अशी अपेक्षा प्रत्येक पतीची सर्वसाधारण असते. पुरुषप्रधान संस्कृतीत, स्त्रीने नेहमीच दबलेले राहावे, असे पुरुषाचे अपेक्षा असते ही कल्पना वर्षानुवर्षे लोकांच्या मनात जपत आल्या आहेत. स्त्रीने कुटुंबाची प्रतिष्ठा सांभाळली पाहिजे. आणि कुटुंबात तिने गुलामासारखे राहिले पाहिजे. एक पत्नी म्हणून तिने आपल्या सर्व जबाबदाऱ्या पार पाडल्या पाहिजेत. पण तिने स्त्री म्हणून कोणत्याही प्रकारची मागणी करता कामा नये, अशी पतीची अपेक्षा असते. स्त्रीला घराची राणी, 'गृहलक्ष्मी' असे म्हटले जाते. पण प्रत्यक्षात मात्र तिला तसे स्थान कुटुंबात नसते. आर्थिक स्वातंत्र्याअभावी प्रत्येक गोष्टीसाठी तिला पिता-पती-पुत्र यांच्यावर अवलंबून राहावे लागते.

कुटुंबात स्त्रिया अनेक व्यक्तींशी संबंध येतो. त्यातून अनेक नवीन नाती व नवे संबंध निर्माण होतात. सासू-सून संबंध निरोगी असतील तर सुनेचे जीवन सुखाचे होते. काही कुटुंबात सासू म्हणून वावरणारी स्त्री कोणत्या विचाराची नसते. ती येणाऱ्या सुनेकडे आपली स्पर्धक म्हणून पाहते तिला कमकुवत लेखले जाते. आर्थिकदृष्ट्या सून स्वतंत्र असेल तर काही सासवांना ते आवडत नाही. त्यातून संघर्ष निर्माण होतो. सासू म्हणून वावरताना कधीच विसरत हुंडा दिला असतो. हे हुंड्याचे रक्कम मुलीकडून मिळाली नाही. तर अशा सासवा प्रसंगी मुलीचा (सुनेचा) हुंड्यासाठी छळ करतात. तिला जाळून मारल्याची उदाहरणे अनेक भारतीय कुटुंबात घडली आहेत.

काही कुटुंबात सासू-चांगली असते तर सून चांगली नसते. सून आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र असेल आणि घरात काही च करीत नसेल तर सासू म्हणजे 'एक काम करणारे यंत्र' अशी तिची भूमिका राहते. पती-पत्नी दोघे बाहेर गेल्यावर मुलांचे सांभाळण्याची जबाबदारी सासूवर पडते. मुलांची देखभाल स्वयंपाक इ. नीट करता आले नाही तर सासू-सून संघर्ष सुरु होतो हा संघर्ष टोकाला गेला तर घरातील वृद्ध आई-वडिलांची रवानगी ही वृद्धाश्रमात होते.

नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या :-

भारतात दुसऱ्या महायुद्धानंतर व स्वातंत्र्यानंतर अनेक स्त्रियांना नोकऱ्या उपलब्ध झाल्या. पंचायत, समिती, जिल्हा परिषद, शिक्षणसंस्था, बँका, सरकारी कार्यालये, विद्यापीठे, विविध कारखाने इ. पोलिस, दळणवळण वाहतूक व्यवस्था इ. ठिकाणी स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने नोकरी करताना दिसतात. स्त्रियांना पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण मिळाले अनेक ठिकाणी रोजगार उपलब्ध झाले. पण यातून स्त्रियांच्या समस्यांची गुंतागुंत वाढली. शहरातील आणि ग्रामीण भागातील नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या समस्यांमध्येही खूपच तफावत आहे.

१९९१ च्या जनगणनेनुसार आलेल्या अहवालाने असे निदर्शनास आले आहे की, शहरी आणि ग्रामीण भागातील, घराच्या चार भिंतीच्या बाहेर वेतन काम करणाऱ्या महिलांच्या संख्येत उल्लेखनीय वाढ झालेली दिसून येते. महिलांना नोकरी का हवी असते? त्यामागची त्यांची प्रेरणा पुरुषांपेक्षा भिन्न असते. पहिले महत्त्वाचे कारण म्हणजे पैशाची गरज त्याशिवाय पतीचे अपुरे वेतन, पतीचे आजारपण, त्यांचा अकाली होणारा मृत्यू, पतीने आधार न देणे, पतीने केलेला त्याग यामुळे स्त्रिया घराबाहेर नोकरी करण्यास उत्सुक असतात. जवळजवळ ९० टक्के महिलांना आर्थिक कारणासाठी नोकरी करावी लागते. त्याशिवाय

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki
Scanned with OKEN Scanner

 ISBN-978-93-91305-01-7

कार्यालयीन कुचंबणा, अधिकारी वर्गाचा त्रास व छळवाद, सहकाऱ्यांचा त्रास, सामाजिक संबंध, वरचे व्यवस्थापन यामुळे स्त्रिया नोकरी करतात.

शहरी भागातील नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या समस्या :-

१) दुहेरी भूमिका :-

नोकरी करणाऱ्या महिला घरी व नोकरीतील अशी दुहेरी भूमिका पार पाडावी लागते. या दुहेरी भूमिका पार पाडताना नोकरी करणाऱ्या महिलांना भूमिका-संघर्षातून जावे लागते. कौटुंबिक संबंध, मुलांचे पालनपोषण, संसार व निर्णय सतत काम करणाऱ्या महिलांना भूमिका पार पाडणे खूप त्रासदायक ठरते. प्रत्यक्षात व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासात अडथळे येतात व त्या सामाजिक महिलांना आपली भूमिका पार पाडताना अनेक समस्यांना सामना करावा लागतो. या भूमिकासंघर्षातून त्यांचा दृष्टिकोन बदलतो. तो दृष्टिकोन जर निराशेचा असेल तर त्या महिला काम करणे सोडत नाही. परंतु तिला अनेक प्रश्नांना तोंड द्यावे लागते.

२) कौटुंबिक जबाबदारी :-

नोकरी करणाऱ्या महिलांना कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात. तिला घरचे नियोजन करावे लागते. उत्पन्न वेळेत, कामाचे नियोजन करावे लागते. सकाळच्या नाश्त्यापासून व संध्याकाळच्या जेवणापर्यंत तिला पुढे काम करावे लागते. मुलांचे संगोपन करावे लागते. त्यांचा अभ्यास घ्यावा लागतो. ते जमले नाही तर त्यांची व्यवस्था करावी लागते. सासू-सासऱ्यांची सेवा करावी लागते. नवऱ्याचे व कुटुंबाचे सर्व गरजा पूर्ण कराव्या लागतात. त्यामुळे तिला खूप शारीरिक व मानसिक ताणतणावातून जावे लागते.

३) भूमिका-समायोजन :-

नोकरी करणाऱ्या महिलांना घरी आणि नोकरीच्या ठिकाणी समायोजन करावे लागते. समायोजन म्हणजे परिस्थितीशी जुळवून घेणे. कौटुंबिक समायोजन आणि नोकरीतील समायोजन असा दुहेरी पेचात ती सापडते. जबाबदाऱ्या वाढल्यामुळे तिच्यावर ताण येतो व योग्य समायोजन साधणे शक्य होत नाही.

४) स्त्रियांची कोंडी :-

नोकरीत काम करीत असताना, तिला नोकरीच्या ठिकाणी सन्मानाने वागविले जात नाही. 'माणूस' म्हणून तिच्याकडे पाहिले जात नाही. ती एकटी असेल, तर तिच्याकडे वाईट नजरेने पाहिले जाते. ती कुमारी किंवा विधवा असेल तर तिला अनेक प्रकारच्या समस्यांना सामना करावा लागतो. एकाच वेळेस ती घरात व बाहेर काम करीत असते. काही वेळेला या दुहेरी जबाबदाऱ्या पार पाडताना तिची कोंडी होते. ती स्वतःच्या अस्तित्वाची विसरून जाते.

५) आर्थिक समस्या :-

नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना पैसा व आर्थिक गरजांसाठी नोकरी करावी लागते. त्यांना फक्त परिस्थितीमुळे जावे लागते. स्त्रियांना कुटुंबात निर्णय घेण्याचा अधिकार नसतो. पगाराचे पैसे पतीला द्यावे लागतात. तर कुटुंबीयांना ते आपल्या पालकांना द्यावे लागतात. त्यांना स्वतः खर्चासाठी व काम करण्याच्या ठिकाणी जाण्या-येण्यासाठी पैसे मिळतात. शहरी भागात हे प्रमाण फार अल्प आहे. पण ग्रामीण नोकरदार महिलांची ही स्थिती आहे.

६) स्त्रिया म्हणून नोकरीत मर्यादा :-

खाजगी कंपन्यांमध्ये, कारखान्यांचे ठिकाण, काही सरकारी बँका इ. ठिकाणी, महिलांसाठी संरक्षक यंत्रणा नसल्यामुळे त्यांना काहीसे कमी स्त्रियांना नोकरी नाकारली जाते. त्यांचे कामाचे तास, काम करण्याचे अंतर, प्रसूतीनंतरचे प्रश्न, त्यांचे काम करण्याचे अंतर, वाहतूक इ. यामुळे कारखाने मालक स्त्रियांना नोकरीत ठेवण्यास नाखूष असतात.

ग्रामीण भागातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या

१) निवासाची समस्या :-

ग्रामीण भागात स्त्रियांना नोकरी मिळाल्यास ती गावाचे ठिकाणी नसेल तर तिला प्रथम आपल्या निवासाची व्यवस्था करावी लागते. हे व्यवस्था करावी लागते. हे निवासस्थान सुरक्षित नसेल तर तिला प्रथम आपल्या निवासाची व्यवस्था करावी लागते. हे निवासस्थान सुरक्षित ठिकाणी असेल तर तिला त्रास कमी होत नाही. शिक्षिका, ग्रामसेविका, परिचारिका, डॉक्टर इ. ना ग्रामीण भागात नोकरीसाठी जावे लागते. ग्रामीण असुरक्षित वातावरणामुळे या सर्व स्त्रियांचे मन तेथे रमत नाही. आणि पुन: स्वगृहाला जाणे करत त्यांच्यासाठी प्रश्न बनतो. निवासाची समस्या हा ग्रामीण भागातील नोकरांचा एक मोठाच प्रश्न आहे.

Smt. P... Patil Social Work College, College Code 225, Kinadki

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

 ISBN-978-93-91305-01-7

२) ग्रामीण भागातील राजकीय पुढारी व राजकारण :-

ग्रामीण भागात स्त्रियांना नोकरी करीत असतांना, तेथील राजकारणी लोकांच्या कारवायांना तोंड द्यावे लागते. काही ठिकाणी राजकारणाचा वापर करुन नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना त्रास दिला जातो. त्यात ती स्त्री अविवाहित असेल तर तिचे हाल फार होतात. प्रसंगी तिचे चारित्र्यहनन होते. गावातील पाटील, श्रीमंत शेतकरी, सरपंच पोलिस पाटील, पतसंस्थांचे चेअरमन, साखर कारखान्याचे चेअरमन या सर्वांच्या नजरांना, राजकारण प्रक्रियेला तिला तोंड द्यावे लागते. ह्या सर्वातून तिला स्वतःच चारित्र्य उत्तमप्रकारे सांभाळावे लागते. ग्रामीण भागात अशा स्त्रीकडे कोण येते व जाते याकडेही लोकांचे बारीक लक्ष असते. गावातील रिकामटेकडी माणसं या नोकरी करणाऱ्या स्त्रीच्या हालचालींवर लक्ष ठेवून असतात. आपल्या कोणत्याही मागण्यांना अशा रीतीने तडफदारपणे व पाणेदारपणाने जर विरोध केला तर गावातील लोक तिला संपवून टाकतात किंवा शेवटी कंटाळून अशी स्त्री स्वतःचा शेवट करते.

३) मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न :-

ग्रामीण भागात स्त्रिया नोकरी करीत असतांना त्यांना स्वतःच्या मुलांच्या शिक्षणाची काळजी असते. आपल्या मुलांना चांगली शाळा व चांगले शिक्षण मिळावे, अशी तिची इच्छा असते. असे शिक्षण फक्त शहरातच मिळते, अशी तिची समजूत असते व ती रास्तही आहे. कारण आज अनेक खेड्यात शाळांमध्ये पुरेसा शिक्षक वर्ग नाही विद्यार्थ्यांना नीट शिक्षण मिळत नाही. त्यामुळे अशी स्त्री बदलीच्या खटपटीत असते. आणि केव्हा एकदा हे गाव सोडून जाते, असे तिला वाटते.

४) कष्टकरी, मजूरवर्गातील स्त्रिया :-

ग्रामीण भागात शेती, बांधकाम, धान्याच्या बाजारपेठ इ. ठिकाणी कुशल, अर्धकुशल, स्त्रियांना नोकरी दिली जाते. परंतु 'समान कामाला समान वेतन' ही घोषणा आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये होऊनही शेतीव्यवसायात व उद्योगधंद्यात तिला समान वेतन देण्याची टाळाटाळ होते. श्रमिक कष्टकरी महिला दिवसभर कष्ट करुनही त्यांच्याजवळ 'विष खायला' ही स्वतःची कवडी नसते. आपला पैसा ती नवऱ्याच्या खातीजमा करते. कुठलाही खर्च करतांना नवऱ्याला कल पाहून त्याच्याकडे पैसे मागावे लागतात. आणि तो खुषीत असला तरच त्यांना ते मिळतात. अन्यथा मनात असले तरी आपल्या आईवडिलांना किंवा भावाबहिणींनाही कष्टकरी स्त्री काहीही देऊ शकत नाही ही तिची खरी समस्या आहे.

उपाययोजना :-

१) स्त्रियांना आज विविध क्षेत्रात ३० टक्के आरक्षण द्यावे असे म्हटले आहे. पण अजून या ठरावाची अंमलबजावणी म्हणावी तितकी झालेली नाही. स्त्रियांसाठी रोजगाराच्या संधी वाढविल्या पाहिजेत. व्यावसायिक व तांत्रिक कौशल्य विकसित करण्याच्या दृष्टीने त्याबाबत योग्य त्या योजना आखल्या पाहिजेत व हे कौशल्य शिकण्यासाठी त्यांना पुरेशी संधी उपलब्ध करुन दिली पाहिजे. स्वयं रोजगाराचीही संधी स्त्रियांना मिळाली पाहिजे.

२) ग्रामीण तसेच शहरी भागातील, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांना पुरेसे संरक्षण मिळाले पाहिजे.आज दोन्ही ठिकाणी असे दिसते की, असुरक्षिततेचे जनक बदलले पण स्त्रीच्या जीवनात असुरक्षितता कायम आहे. कोणत्याही व्यक्तीचा विकास हा सुरक्षित वातावरणातच चांगला होऊ शकतो. कोणत्याही स्त्रीवर संकट आले असता, गावातील ती ज्या ठिकाणी राहते किंवा शहरात राहते तेथील व्यक्तींनी तिची मदत केली पाहिजे.

३) अर्थार्जन करणारी स्त्री ही 'पुरुषी' होते. असा आक्षेप काही मंडळी समाजात करीत असतात. 'पुरुषी' या शब्दाची स्पष्ट व्याख्या त्यांना करता येत नाही. पण हा आक्षेप योग्य नव्हे. आर्थिक स्वावलंबनामुळे आणि स्वतःवरील अन्यायामुळे ती आज ताठ मानेने समाजासमोर उभी राहू शकते. व आपला निर्णय ठामपणे घेऊ शकते. यात ती मोठी 'पुरुषी' झाली असे होत नाही.

४) बऱ्याचदा स्त्रिया कुटुंबाच्या गरजा भागविण्यासाठी नोकऱ्या करतात. सिनेमा, टी.व्ही. पाहणाऱ्या सौंदर्य प्रसाधनाचा वापर करणाऱ्या मूठभर स्त्रिया या हा आक्षेप घेणाऱ्या लोकांच्या समोर असतात. प्रत्यक्ष वस्तुस्थिती काय असते, ते त्यांना माहित नसते. म्हणून ह्या प्रश्नाकडे पाहण्याची पुरुषांची मनोवृत्ती बदलणे आवश्यक आहे.

५) सर्वत्र बेकारी माजलेली असताना, स्त्रियांनी नोकऱ्या करुन त्यात भर का घालावी, असा आक्षेप स्त्रियांच्या नोकरीवर येतो. या प्रश्नाला एकापेक्षा अनेक पैलू आहेत. तसेच या प्रश्नाला व्यक्तिगत बाजूही आहे. स्वतःची बहीण किंवा मुलगी यांना चांगली नोकरी मिळाली तर त्यांच्या नोकरीला त्यांचा विरोध नसतो. हा त्यांचा विचार दुटप्पी असतो. स्त्रियांच्या नोकरीवर अनेक मुद्दे तसेच शिक्षणासाठी त्यांचे नाळला हे अनेक दर्शापासून अवलंबून असतात.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225

६) ग्रामीण भागात शिक्षक, ग्रामसेविका, परिचारिका व डॉक्टर यांना पुरेसे संरक्षण मिळणे आवश्यक आहे. जेथे कामाच्या ठिकाणचे वातावरण आहे तेथेच स्त्रियांचा उत्तम विकास होऊ शकतो. हे वातावरण स्त्री-पुरुष संबंधातील दृष्टिकोणावर अवलंबून असते. बदली झालेल्या गावी जर नोकरी करणाऱ्या महिलांना 'काळ्या पाण्याची शिक्षा' असे वाटत असेल तर तेथील असुरक्षित वातावरणामुळे आपले कर्तव्य उत्साहाने पार पाडू शकणार नाहीत. म्हणून ग्रामीण भागातील सामाजिक, वातावरण चांगले हवे. राजकारणी व्यक्तींनीही अशी सापत्नपणा करता कामा नये. व ती वृत्ती केवळ स्त्रियांचा बळी घेता कामा नये.

७) स्त्री मिळवती असली तरी सुध्दा तिला आई, गृहिणी आणि मिळवती स्त्री अशा तिहेरी भूमिका पार पाडाव्या लागतात. ह्या तिन्ही भूमिकांचा समन्वय तिने आपल्या जीवनात साधावा, अशी सर्वांची अपेक्षा असते. पण हा समन्वय साधताना घरातील पतीचे व मुलांचे तिला योग्य सहकार्य व मार्गदर्शन मिळणे आवश्यक आहे, असे मिळाले तरच तिचे जीवन सुखी होते.

सारांश :-

नोकरी करणाऱ्या मिळवतीनांही काही दुःखे असतात. ही दुःखे अन्यायाची, अत्याचाराची पक्षपाती दिली जाणारी वागणूक याबाबतची असतील. पण ती दुःखे व वेदना पुरुषांनी वाढविता कामा नयेत. स्त्रीला स्वावलंबी जीवन व स्वतंत्र सामाजिक अस्तित्व हे समाजाला उपकारक ठरते. स्वातंत्र्यानंतरच्या ५०-५२ वर्षांच्या कालखंडानंतरही तिला जर माणुसकीची वागणूक मिळत नसेल तर समाजाची प्रगती होऊ शकणार नाही. हे लक्षात घ्यावे.

संदर्भ :-

१) महिला कल्याण आणि विकास, प्रा. सौ. माधवी कवि, विद्या प्रकाशन, नागपूर ४४०००२
२) महिला विकास (प्रश्न-पैलू-प्रयास), संपादक-डॉ. राजशेखर सोलापुरे, अरुणा प्रकाशन, लातूर

P.D. Palli Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय विचारवंत

Website : www.ajinkyapublication.com

संपादक

डॉ. [illegible]

डॉ. [illegible]

2 - copy

अ. क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृ. क्र.
१.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील राष्ट्रीय जागृती विषयक विचार / प्रा. भास्कर घारणे	०१
२.	जोतीराव फुले लिखित 'गुलामगिरी' या वैचारिक ग्रंथातील मूल्यविचार / डॉ. कैलास वानखडे	०६
३.	युवक कल्याणासंबंधी स्वामी विवेकानंद यांचे विचार / डॉ. नितीन चौधरी	१२
४.	म. फूलेंचे ब्रिटीश शासनाविषयी विचार / प्रा. डॉ. दत्ता कुंचलेवाड	१८
५.	भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ. एस. व्ही. केतकर यांचे जातीव्यवस्थेसंबंधीचे विचार - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन / डॉ. संजय ब. चौधरी	२३
६.	डॉ. पंजाबराव उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख / डॉ. माधव सोनेकर	२८
७.	म. गांधी थोर विचारवंत / डॉ. राजेश्री कडू	३७
८.	पंडीत नेहरू : एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व / प्रा.डॉ. सुधिर देशमुख	४२
९.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मराठीवाङ्मयासंबंधीचे विचार / डॉ. संदीप बनसोडे	४६
१०.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय संविधान / प्रा. कुमुद चारमोडे	५१
११.	बाराव्या शतकातील धर्मप्रवर्तक श्री. चक्रधरस्वामी / डॉ. माधुरी पाटील	५८
१२.	जयप्रकाश नारायण यांचा समाजवाद / डॉ. संदीप काळे	६१
१३.	स्वामी विवेकानंद : विश्व मानव / डॉ. अर्चना धर्मे	६६
१४.	थोर भारतीय समाजशास्त्रज्ञ — डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्ये / डॉ. बळीराम अवचार	७०
१५.	महर्षी अरविंद घोष यांचे राष्ट्रनिर्माणातील योगदानाचा विश्लेषणात्मक एक अभ्यास / डॉ. संभाजी पाटील	७८

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय चिंतन : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी

प्रकाशक :

अॅड. कु. जे. डि. भगत

अजिंक्य प्रकाशन

भिमनगर, वापटा पो. कुपटा

ता. मानोरा जि. वाशिम

संपर्क : ९६०४४०२०५३

WhatsApp : 8007143527

Website : www.ajinkyapublication.com

E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-20-9

© लेखकाधिन

प्रथम आवृती : जानेवारी २०२१

अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटीग्स् अॅण्ड कॉम्प्युटर्स

मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर

मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम

प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम

संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३

किंमत : रु.४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki

Scanned with OKEN Scanner

स्वामी विवेकानंद : विश्व मानव

प्रा. डॉ. अर्चना एन. धर्मे,
श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.

प्रस्तावना :

लोकांचा आत्मविश्वास जागृत व्हावा आणि तो वाढीस लागावा यासाठी स्वामी विवेकानंदांचे साहित्य खूपच प्रेरक ठरते. स्वामीजींनी अनेक पत्रे लिहिली, त्यातील अनेक पत्रे पुस्तक रुपाने संग्रहित करून ठेवण्यात आली आहेत. त्यातील एक पत्र त्यांनी मागरिट नोबल यांना लिहिलं होतं त्यात ते म्हणतात की, "माझ्या जीवनाचे उद्दिष्ट काय आहे हे अगदी थोड्या शब्दात सांगता येण्यासारखं आहे, ते आहे अवघ्या मानव मात्रा ला त्याच्या ठायी असलेल्या ईश्वर तत्वाची जाणीव करून देणे आणि आपल्या हर एक कृतीत त्याचा अविष्कार कसा करावा याचा मार्ग दाखवण."

स्वामीजींच्या मते मानवाला सर्वात जास्त आवश्यकता आहे चारित्र्यांची. चारित्र्य शिवाय कोणतेच महान कार्य साध्य होऊ शकत नाही. आपला प्राचीन इतिहास वाचून आपण बघितले पाहिजे की, अशोक, चंद्रगुप्त, कनिष्क इत्यादींच्या काळी सामर्थ्य, समृद्धी व सुख या सर्वच दृष्टीने भारत खूप प्रगत होता कारण वैदिक काळात व बौद्धांच्या काळात जे महान आदर्श होते ते तत्कालीन गौरवाला कारणीभूत होते. परंतु कालांतराने आपली अवनती कशी झाली, आपल्या पतना चे कारण काय हे आपण शोधून काढले पाहिजे तेव्हा भावी भारत घडविताना पूर्वीच्या आदर्श यांनी आपल्याला उन्नत व महान बनविले त्यांचा आपण शोध केला पाहिजे, याबरोबरच त्या काळी उपलब्ध नसलेल्या काही नवीन गोष्टी जसे सायन्स व टेक्नॉलॉजी आपण ग्रहण केल्या पाहिजेत. स्वामीजींच्या कल्पनेतील भावी भारत हा समर्थ, शक्तिशाली व बलाढ्य असा होता आणि त्यासाठी येथील युवक सक्षम असावा यावर स्वामीजींचा भर होता.

स्वामी विवेकानंद

विश्वनाथबाबू ज्यांचे पिता, भुवनेश्वरी ज्यांची माता आणि सच्चिदानंदस्वरूप तत्त्वाची साक्षात मूर्ती असलेले श्री रामकृष्ण यांचे सद्गुरु, असे विश्वविख्यात तत्त्वज्ञ म्हणजे स्वामी विवेकानंद. त्यांच्या बालपणी नरेंद्र (स्वामी विवेकानंदांचे पूर्वीचे नाव) हा गोड आनंदी आणि खोडकर मुलगा होता. त्यांच्या प्रचंड ऊर्जेला आवरून त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी दोन आयांची नेमणूक करण्यात आली होती.

विवेकानंदांच्या घरातील वातावरण अतिशय आध्यात्मिक होते आणि घरातील वातावरणाचा मुलांवर परिणाम होतो. त्यामुळे श्रीराम सीता किंवा शिव यांच्या मुर्त्या आपल्या खोलीत बसविणे आणि बालवृत्तीनुसार त्यांची पूजा करणे, हे छंद स्वामीजींचे होते. वयाच्या सात आठ वर्षापासून स्वामीजी देहभान विसरून ध्यानासाठी बसत. पुढे त्यांची व त्यांचे गुरू श्रीरामकृष्णाची झालेल्या भेटीमुळे एका नवीन पर्वाचा प्रारंभ त्यांच्या आयुष्यात झाला.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

शिकागो येथील सर्वधर्म परिषदेतील उज्वल यश प्राप्ती नंतर जेव्हा स्वामीजी भारतात परत आले, तेव्हा आपल्या जनतेचे अज्ञान आणि दारिद्र्य यांच्यातील समस्या त्यांना भेडसावत होत्या. त्यामुळे त्यांनी संपूर्ण भारतभर भ्रमण करून अगदी सत्ताधीश असलेल्या संस्थानिकांनी पासून तो थेट सर्वात गरीब अशा शेतकऱ्यांना पर्यंतचा सारा समाज आणि त्यांची परिस्थिती अगदी जवळून पाहिले व सर्वांशी संवाद साधला. त्यांना आलेल्या अनुभवातून स्वामीजींनी भारताचे पुनरुत्थान घडवून आणणे, देशाची अस्मिता जागी करणे हे महान ध्येय समोर ठेवले. विस्तीर्ण असा हा देश, लाखांच्या संख्येत खेडी, कोटींनी मोजावी अशी माणसे, त्यांचे अज्ञान आणि दारिद्र्य दूर करायचे हे एवढे विराट ध्येय. या महान ध्येयाच्या सिद्धीसाठी हातात असेल त्या तुटपुंज्या साधनांचा आधार घेऊन वाट चालू लागण्यास प्रारंभ केला पाहिजे हे वयाची तीस वर्षं पूर्ण केलेल्या या तरुण संन्याशाने ओळखले.

विवेकानंदांची यशोसूत्रे :

विवेकानंदांची व्याख्याने, त्यांनी लिहिलेली पत्रे, त्यांचे साहित्य हे सर्व ज्ञानाच्या अमृताने ओतप्रोत भरलेले कुंभ आहेत. त्यांचे ओजस्वी शब्दांतील विचार सर्वांच्या व्यक्तिगत जीवनात तसेच सामाजिक व शैक्षणिक, औद्योगिक व आर्थिक विकास करण्यासाठी अत्यंत मूल्यवान आहेत. त्यांची प्रेरणादायी वाक्य व्यक्तीचे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व चैतन्यमय करून त्यांच्या जीवनात धैर्य, चिकाटी, सहनशीलता, पवित्रता व शांतीचा संचार करतात म्हणून त्यांची चैतन्ययुक्त वाक्य जणू जीवनातील सर्व क्षेत्रात सफलता प्राप्त करण्यासाठी त्यांची यशो सूत्रे आहेत.

अ) तुम्ही काहीही आणि सर्वकाही करू शकता. स्वामीजी म्हणतात, की जो कोणी या संदेशाचे अनुकरण करेल तो जणू काही त्यांच्या एवढाच उत्साह आणि अवसान आत्मसात करू शकेल.

ब) उठा जागे व्हा व ध्येय प्राप्त केल्याशिवाय थांबू नका. समृद्धीच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडसर म्हणजे निष्क्रियता. कारण त्यामुळे विकास आणि प्रगती दोन्ही होऊ शकत नाही.

क) कार्य, कार्य आणि कार्य तुमचा मूलमंत्र असू द्या. प्रत्येकाला जीवनात उत्तम यश मिळवून उंची गाठायची महत्वकांक्षा असते. परंतु फक्त महत्वकांक्षा असून माणूस आपोआप मोठा होत नाही. काही लोकांना योग्य मार्ग न सापडल्यामुळे, तर काहींना बौद्धिक क्षमतेच्या अभावामुळे आपली स्वप्ने साकार करण्यात यश मिळत नाही. काही लोकांकडे बौद्धिक क्षमता असते ते निश्चित धोरण व योजना आखतात, पण त्यांचा बहुतांश वेळ ते नियोजन करण्यात खर्च होतो. आणि अंमलबजावणी मात्र वर मात्र त्यांचे मुळीच लक्ष नसते.

ड) चुकांची आभार माना, हजार वेळा अपयश आले तरी फिरून एकवार प्रयत्न करा. विवेकानंदांच्या मते, कोणीही अपयश आले तरी कधीही माघार घेता कामा नये, कारण आपल्या सुखाचे आपणच उत्तम शिक्षक असतो. स्वामीजींनी जीवनात नेहमी पुढे पुढे जाण्याचा आणि कधीही मागे न परतण्याचा संदेश दिला. भूतकाळात ज्या चुका केल्या असतील त्यावर विचार करत न बसता पुढचा विचार करायचा असतो. विवेकानंदांच्या शब्दात अपयशाकडे लक्ष देऊ

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

नका, अपयश येणे अगदी स्वाभाविक आहे. ते जीवनाचे सौंदर्य म्हणायचे. अपयशात खेरीज
जीवन ते काय? या अपयशावर मात करण्याची धडपड जर जीवनात नसेल तर ते तसले
निरागस जिने जगण्यात काय अर्थ.

ड) पळू नका, दुष्टांना तोंड द्या. विवेकानंद म्हणजे प्रत्यक्ष धैर्याचा अवतार आहेत. त्यांच्या
जीवनचरित्रातून धैर्य म्हणजे काय हे स्पष्ट फळून येते. धैर्य हा त्यांचा अंगभूत गुण होता आणि
त्याचे प्रतिबिंब त्यांच्या प्रत्येक कार्यात उमटत असे. त्यामुळेच जो कोणी त्यांच्या संपर्कात आला
त्याला प्रेरणा मिळाली. धैर्य चा अभाव असलेला लोक समस्यांपासून, धोक्यापासून दूर पळतात,
त्यांना टाळण्याचा विफल प्रयत्न करतात. हे सूत्र मात्र आपल्याला समस्यांचा सामना करण्याचे
बळ देते सामर्थ्य देते आणि आत्मविश्वासाची वृद्धी करते.

फ) श्रद्धा, स्वतःवरील दुर्दम्य श्रद्धा. कोणत्याही मानवाला यशाच्या प्राप्तीसाठी स्वतःवर श्रद्धा
असणे हा मूलभूत आवश्यक घटक असतो. प्रस्तुतचे यशोसूत्र जीवनात पुढे पुढे जाण्यासाठी व
यशप्राप्तीसाठी मनोधैर्य व बळ देते.

ख) स्वतःच्या दोषासाठी दुसऱ्या कुणालाही बोल लावू नका. बऱ्याच लोकांमध्ये नकारात्मकता
व आत्मनिरीक्षण न करण्याची वृत्ती यामुळे त्यांना अपयशाचा सामना करावा लागतो. चुका
आणि अपयशासाठी इतरांना दोष देणे ही माणसाची स्वाभाविक प्रवृत्ती आहे, परंतु इतरांवर
दोषारोपण न करता व्यक्ती जर स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये सुधारणा करणे हे केव्हाही चांगले.
स्वामी विवेकानंदांचे हे सूत्र आपल्याला या अनावश्यक वादातून बाहेर येण्यास व स्वतःचे जीवन
सुधारण्यास मार्गदर्शन करतात.

ग) जर बुद्धी आणि हृदय यांच्यात विरोध निर्माण झाला तर तुम्ही हृदयाला अनुसरून वागा.
जीवनात आपण कोणाबरोबर तरी काम करत असतोच, असे काम करताना एकमेकांचे विचार
पटले नाही तर दोघांमध्ये विरोध संघर्षाची स्थिती निर्माण होते. अशावेळी तणावाची स्थिती
निर्माण होऊ शकते व संघर्ष होतो, म्हणून प्रत्येक वेळी मेंदू योग्य काम करेल असे नाही तर,
कधीकधी हृदयाची सूचनासुद्धा मानवाला मार्गदर्शक ठरू शकते. कारण विवेकानंदांच्या मते,
मेंदूची भाषा ही फक्त थोड्यांनाच कळते. परंतु हृदयाची भाषा मात्र सर्वांनाच समजते.

ह) जशास तसे वागा पण अन्याय मात्र करू नका. होऊ शकेल तेवढे परोपकार करा. मनातील
भीती माणसाला पुढे जाण्यापासून परावृत्त करते आणि हे लोक मुकपणे व अज्ञानाने अपयशाचा
स्वीकार करतात, यामागचे प्रमुख कारण आत्मविश्वासाचा व स्वाभिमानाचा अभाव हेच असते.

ग) जीवनामध्ये बलाची आपल्याला सगळ्यात जास्त गरज आहे. शारीरिक व मानसिक दुःखाचे
कारण ही दुर्बलता असते. दुर्बलतेमुळे मनुष्य गुलाम बनतो, लोकांनी आपली कार्यक्षमता
वाढवण्यासाठी व व्यवस्थापन कार्यात यशप्राप्तीसाठी स्वामी विवेकानंदांच्या कार्यक्षमता वर्धक
वरील सूत्रांचा अवलंब आवर्जून करायला हवा. व्यक्तिगत विकास, समाजाचा विकास आणि
त्याद्वारे देशाचा विकास असा तिहेरी फायदा या सूत्राचा वापर करून व्यक्ती प्राप्त करू शकतो.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKO...

स्वामी विवेकानंदांची ... :

[illegible]

[illegible]

सारांश :

[illegible]

संदर्भ :

[illegible]

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

भारतीय विचारवंत

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA

संपादक

डॉ. नीलम छंगाणी
डॉ. नितीन चौधरी

भारतीय विचारवंत

(INDIAN THINKER)

संपादक

डॉ. नीलम छंगाणी
एम.ए., पीएच.डी.
सहाय्यक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. किसनलाल नथमल गोयनका
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
कारंजा (लाड) जि. वाशिम

डॉ. नितीन चौधरी
एम.ए., एम.फिल., पीएच.डी.
सहायक प्राध्यापक
तथा अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
श्रीमती राधादेवी गोयनका
महिला महाविद्यालय, अकोला
जि. अकोला

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khed

अजिंक्य प्रकाशन

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

शुभेच्छा संदेश

[illegible]

डॉ. देवेंद्र व्यास

प्राचार्य

College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

[illegible] राजकीय [illegible] आयाम्या या [illegible] [illegible] आवाहकरांनी सुचविला आहे

संदर्भ :

१. [illegible] १९९४, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, [illegible] प्रकाशन दिल्ली.

२. [illegible] डी. आर. - १९९३, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर [illegible] समता साहित्य सदन, नागपूर

३. [illegible] धनंजय - २००६, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन चरित्र, [illegible] प्रकाशन, नवी दिल्ली.

४. राव [illegible] - १९९० [illegible] बाबा साहेब, [illegible] प्रकाशन दिल्ली

५. [illegible] - २०१९, [illegible] आणि भारतीय [illegible], [illegible] पब्लिकेशंस, नागपूर

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, [illegible] College Code 225

महात्मा फुले यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार

[illegible]

प्रस्तावना :

[illegible]

हेतू :

[illegible]

संशोधन पध्दती :

[illegible]

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

[illegible] समाजाच्या सामाजिक सामर्थ्याला विरुद्ध कार्य केले. त्यांनी पुनर्विवाह, [illegible] स्त्रियांना म्हणजे शिक्षण नव्हे तर त्यातून आत्मोन्नती होईल हे शिक्षण अशी त्यांची भावना [illegible] आणि या पार्श्वभूमीवर मुलींच्या शाळा चालविण्याचे महान कार्य फुलेंनी केले आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

पाटील, [illegible] आणि [illegible] (२००८)- महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास - कोल्हापूर : [illegible] प्रकाशन.

मुंडे, सुलभा (२०००) - महात्मा फुले यांचे शूद्रातिशूद्र विषयी विचार - औरंगाबाद : कैलास पब्लिकेशन्स.

पाटील, पंढरीनाथ सीताराम (१९३८) - महात्मा जोतीबा फुले यांचा अल्प परिचय - [illegible] : [illegible] प्रकाशन.

कीर, धनंजय (संपा. मालशे स. गं.) (१९८२) - महात्मा फुले समग्र ग्रंथ - मुंबई : महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग मंत्रालय.

आळतेकर, मंगला (२००९) - महापुरुषांच्या नजरेतून स्त्री - पुणे : मेनका प्रकाशन.

फडके, य. दि. (संपा.) (१९९१) - महात्मा फुले समग्र वाङ्मय - मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य

महात्मा गांधींचा शिक्षण विषयक दृष्टीकोन

[illegible] प्रा. [illegible]

श्री. [illegible] महाविद्यालय, [illegible]

[illegible] दृष्टीकोनाचा [illegible] शिक्षण [illegible] महात्मा गांधींच्या [illegible] अशा विचारवंत म्हणून महात्मा गांधींकडे [illegible] सामाजिक, आर्थिक व [illegible] महात्मा गांधींना महत्त्वाचे स्थान आहे. महात्मा गांधींनी धार्मिक, राजकीय, [illegible] [illegible] अशा सर्वच क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण विचार मांडले आहेत [illegible] करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

गांधींचा शिक्षण विषयक दृष्टीकोन [illegible]

उद्देश : महात्मा गांधींचा शिक्षण विषयक दृष्टीकोन [illegible] आला आहे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम [illegible] आला आहे.

[illegible] संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके यांचा [illegible] महात्मा गांधींच्या शिक्षण विषयक दृष्टीकोन [illegible]

मातृभाषा हेच शिक्षणाचे माध्यम : महात्मा गांधींनी [illegible] महात्मा गांधींच्या मते, [illegible] शिक्षण मातृभाषेतून दिले गेले पाहिजे. [illegible] "मातृभाषा शाळा" "शाळा [illegible] शिक्षण हे मातृभाषेतून दिले [illegible] प्रशिक्षण देणारे शिक्षण [illegible] प्रचलित शिक्षण पद्धतीत [illegible] [illegible]" ही संकल्पना मांडून या शाळा [illegible] [illegible] प्रत्येक विद्यार्थ्यांना [illegible] मांडली आहे.

[illegible]" असा, [illegible] महात्मा गांधी यांनी [illegible] आहे.

मातृभाषेतून शिक्षण : प्रचलित शिक्षण पद्धतीमध्ये [illegible] शिक्षणाला सुरुवात केली आहे. [illegible] परदेशी भाषेतून शिक्षण घेताना विद्यार्थ्यांवर ताण पडतो. त्यामुळे त्याला [illegible] [illegible] [illegible] शिकता? [illegible] नाही. यामुळे महात्मा गांधींनी मातृभाषेतून शिक्षण देण्यावर भर दिला.

समाजातील कोणत्याही विद्यार्थ्यांना चारित्र्याचे संपादन आणि [illegible] असतात. [illegible] कोणत्याही [illegible] अशा दोन्ही प्रकारचे कार्य [illegible] समाजातील [illegible] त्याप्रमाणे दूध [illegible] आणि पाणी [illegible] त्याप्रमाणे शिक्षित माणूस समाजातील [illegible] आपल्या [illegible] चांगल्या भागांचा अवलंब करू शकतो. जपानने आपल्या [illegible] मातृभाषेतूनच दिले [illegible] आहे. त्याचप्रमाणे इंग्लंडमध्ये शिक्षण मातृभाषेतूनच [illegible] आहे त्यामुळे [illegible] मातृभाषेतून शिक्षण दिल्यामुळे विद्यार्थी शाळेत जे [illegible] शिकविले आहे त्याबद्दल [illegible] समाजातील [illegible] होईल. [illegible] समाजातील [illegible] मातृभाषेतून शिक्षण दिले नाही तर त्यांचा लाभ फक्त विद्यार्थ्यांनाच होईल. समाजातील इतर व्यक्तींना त्या शिक्षणाचा फारसा उपयोग होणार नाही त्यामुळे मातृभाषा हेच [illegible] शिक्षणाचे माध्यम असावे असा आग्रह महात्मा गांधी यांचा होता.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

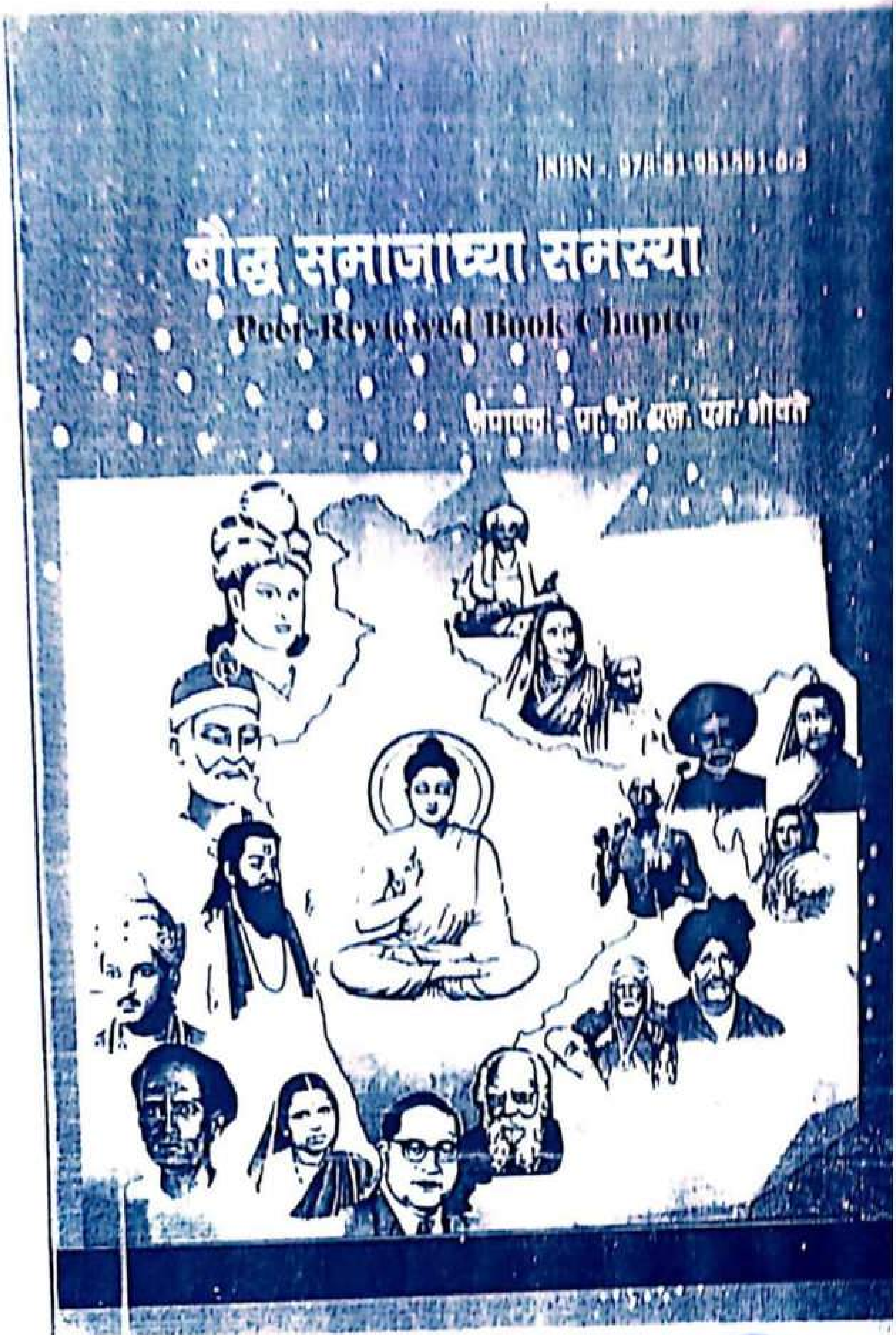

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-951551-6-3

बौद्ध समाजाच्या समस्या

Peer-Reviewed
Book Chapter

संपादक

प्रा. डॉ. एस. एम. भोवते
श्रीमती पंचफुला देवी पाटील समाजकार्य
महाविद्यालय खडकी, अकोला.

Smt. P.D. Patil Social Work College Khadki, Akola
College Code 225

आधार पब्लिकेशन, अमरावती

ISBN-978-81-951551-6-3

बौद्ध समाजाच्या समस्या

संपादक

प्रा. डॉ. एस. एम. भोवते

प्रथम आवृत्ती - एप्रिल २०२१

आधार पब्लिकेशन
हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळासमोर,
वि.म.वि. कॉलेजच्या मागे, अमरावती
Email- aadharpublication@gmial.com

मुखपृष्ठ संकल्पना
विलास पवार
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती
अक्षरजुळवणी
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती
मुद्रक
आधार पब्लिकेशन, अमरावती
किंमत रू. २००/-
ISBN-978-81-951551-6-3

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

ISBN-978-81-951551-6-3

शुभ संदेश

" बौद्ध समाजातील [illegible] शैक्षणिक समस्या " [illegible] महाविद्यालय खडकी [illegible] डेव्हलप्मेंट ट्रेनिंग [illegible] प्राध्यापका कडून विविध [illegible] शोध निबंध मागव [illegible] भोवते त्यांच्या संपादकीय [illegible] व्यवस्थीत नटेल [illegible] विद्यार्थी वर्गाचे वैचारिक [illegible] मी सर्व लेखक - प्राध्यापकांचे अभिनंदन [illegible] अनेक शुभेच्छा चिंतितो !

[illegible] IAS [illegible]

[illegible]

ISBN 978-81-951551-6-3

अनुक्रमणिका

१) विपश्यना पश्री धर्मान्तरासाठी बाबासाहेबांना दर्शन /१
डॉ. सुरेखा ना. पाटील (मेश्राम)
२) बौद्ध समाजातील लोकांना संघाच्या आर्थिकसमस्या/१२
डॉ. एन. एल. गोडाणे,
३) बौद्ध लोकांच्या समस्या /२४
डॉ. नंदकिशोर तुकाराम राऊत,
४) बौद्ध समाजातील लोकांच्या कौटुंबिक,सामाजिकजीवनावर
विपश्यनाचा प्रभाव /३८
डॉ. भिमराव श्र. मेश्राम
५) बौद्ध समाजातील महिलांच्या शिक्षण विषयक समस्यांचा
अभ्यास /५०
रविंद्र श्रावण मडावी
६) बौद्ध समाजाच्या शैक्षणिक समस्या /६३
प्रा.प्रदीप राऊत
७) बौद्ध समाजातील लोकांच्या शैक्षणिक समस्या" /६७
डॉ. संतोष दामोदर पेठे (प्राचार्य)
८) मानवी समाजाची प्रगती करण्यासाठी बुद्ध भगाती
सत्र– /७४
प्रा. डॉ. मिनाक्षी कांबळे
९) बौद्ध समाजातील स्त्रियांच्या समस्या /८०
प्रा.डॉ.संजय उत्तम थेंद्र
१०) बौद्ध समाजातील लोकांच्या आर्थिक समस्या /८६
प्रा. प्रसेनजित सत्यजीत चिखलीकर

ISBN 978-81-951551-6-3

११) बौद्ध समाजाच्या [illegible] विश्लेषणात्मक /९४
अध्ययन
प्रा.डॉ. भारती कृ[illegible] देशमुख
१२) बौद्ध समाजातील [illegible] /९९
सामाजिक दर्जा अध्ययन /१०५
प्रा. [illegible]
१३) बौद्ध समाजाचा बदलता सामाजिक दर्जा
डॉ. प्रीतिश प्रल्हाद नागरे /११०
१४) बौद्ध समाजाच्या [illegible] अध्ययन
डॉ. विनायक आर. [illegible] /१२४
१५) बौद्ध समाजातील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्यांचे अध्ययन
डॉ. एस. ए. गेडकर /१३८
१६) बौद्ध समाजाची शैक्षणिक व आर्थिक स्थिती
प्रा.प्रतिभा म. शिंदे
१७) बौद्ध समाजातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा [illegible] /१४५
अध्ययन
सिद्धार्थकुमार प्रल्हादराव [illegible]
१८) बौद्ध समाजाच्या शैक्षणिक व सामाजिक समस्या/१५३
[illegible] म. [illegible]
१९) बौद्ध समाजातील लोकांच्या आर्थिक समस्या - एक अध्ययन/१६९
डॉ. अमिता [illegible]
२०) बौद्ध समाजाचे संघटन व समस्या /१७७
प्रा. डॉ. एस. एस. भोवते
२१) बौद्ध समाजाची स्थिती आणि गती /१८०
प्रा. दिवाकर शिवाजी [illegible]

P.F.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-951551-6-3

संदर्भ ग्रंथ —

१) डॉ. गौतम मुंशीलाल, बुध्दाचा मानवता संदेश सिध्दार्थ गौतम शिक्षण व संस्कृती, समिती, धनसारी अलीगढ,

२) संपादक—प्रा.निंबाळकर, वामन, सामाजिक क्रांतीची दिशा (प्राचार्य म.भि.चिटणीस समग्र वाङ्मय) प्रबोधन प्रकाशन नागपूर, २००७

३) अनुवादक इंजि. पाटील, व्ही.टी. बुध्द आणि त्यांचा धम्म, लेखक डॉ. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, नॅशनल असोशिएशन, ऑफ इंजिनिअर्स, नागपूर — २०१३

४) बौध्दधर्माची मुळतत्वे — भिक्षु धर्मरक्षीत

५) जगाला बौध्द धर्माशिवाय तरणोपाय नाही — लेखक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

६) बुध्द — विचार — विवेचन — दि. मा. खैरनार

७) बौध्द धम्मसार — उदित राज

८) बौध्दधर्मासार — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संपादक म.भि. लभाने

[illegible]

ISBN-978-81-951551-6-3

प्राचीन काळामध्ये [illegible] बौद्धधर्म अतिशय लोकप्रिय होता. वैदिक धर्मातील कर्मकांड, [illegible], [illegible] कल्पनांचा वापर, सामाजिक समता, नव्या [illegible] विचारांचे [illegible], [illegible]. बौद्धसंघाचे योगदान व गौतम बुद्धांचे व्यक्तिमत्त्व यामुळे बौद्धधर्माचा प्रसार [illegible] संपूर्ण आशिया खंडामध्ये झाला. परंतु बौद्ध धर्माच्या [illegible] [illegible]. बौद्ध संघातील भ्रष्टाचार, धर्मांचे [illegible], संस्कृत भाषेतील [illegible], [illegible]चे आक्रमण, बदलता राजाश्रय, [illegible] बौद्ध धर्माचा जनसामान्यांवरील प्रभाव [illegible]. परंतु [illegible] सांस्कृतिक पातळीवर या धर्मांने मांडी [illegible] सिद्धांतांनी व विचारांनी [illegible] केले.

भारतामध्ये [illegible] बौद्ध धर्मांचा प्रभाव भारतीय भक्तीमार्गा [illegible]. [illegible] व १९ व्या शतकामधील प्रबोधन चळवळींवर पडला. महात्मा फुले यांनी स्थापन केलेल्या [illegible]ची शिकवण ही बौद्ध धर्मांच्या [illegible] [illegible]. या [illegible] सहाय्यानेच अस्पृश्य, दीनदलितांच्या [illegible] डॉ. आंबेडकरांनी [illegible]. परंपरागत धार्मिक विचारांनी [illegible] [illegible] होती. जातीच्या आधारावरून व्यक्तींचा सामाजिक दर्जा ठरविला जात होता. [illegible] जन्माला अधिक महत्त्व दिले होते. त्यामुळे सामाजिक विषमता वाढत होती. जातीव्यवस्थेमुळे ब्राह्मण, वैश्य, क्षत्रिय आणि शूद्र [illegible] सामाजिक दर्जा ठरविला जात होता. त्यामध्ये शूद्रांना व अस्पृश्यांना [illegible] हीनदीन जीवन जगावे लागत असे. परंतु पाश्चात्यांच्या [illegible] वैचारिक [illegible] टीका करून सुधारणेविषयी मत प्रतिपादन केली [illegible]. त्यामध्ये महात्मा फुले यांनी तर मानव व निर्मिक (देव) यांच्यातील [illegible] [illegible] विचार मांडले. त्यांच्याच प्रभावातून पुढे [illegible] डॉ. आंबेडकर जातीव्यवस्थेच्या बंधनातून जनतेला मुक्त करण्यासाठी बौद्ध धर्मांच्या विचारांचा स्वीकार केला व १४ ऑक्टोबर १९५६ ला बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

ISBN-978-81-951551-6-3

भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्वातंत्र्य, समता, न्याय व बंधुता या तत्वावर आधारीत संविधान लिहून त्यामध्ये कलम-१७ प्रमाणे अस्पृश्यता नष्ट केली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एका भाषणामध्ये असे म्हणतात की, जातीव्यवस्था ही वरच्या बाजुने वाहत आलेली गटारगंगा आहे. त्याची फळे, दुष्परिणाम आपल्याला भोगावे लागत आहेत. या जातिभेदामुळे आणि सामाजिक रूढीमुळे असा दलित वर्ग मागासलेला राहिला आहे. भारतामध्ये खालच्या जातींना वरिष्ठ, उच्च जातींची सेवा, चाकरी करावी लागायची त्यामुळे दलित समाज कायम शोषित राहिला.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर राज्यघटना लिहिण्याची जबाबदारी डॉ. आंबेडकरांवर टाकण्यात आली. त्यांनी राज्यघटनेमध्ये धर्मनिरपेक्षता ठेवण्याची महत्त्वाची तरतूद केली. तसेच अनुसूचित जाती व जमातीसाठी राखीव जागा ठेवल्या तर घटनेच्या कलम-३८ मध्ये एका आदर्श व कल्याणकारी समाजाचा उल्लेख केला आहे. त्यामध्ये सर्व घटकांना आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय न्याय असेल. सामाजिक अन्याय व सर्व प्रकारच्या पिळवणुकीपासून त्यांचे संरक्षण केले पाहिजे तर घटनेच्या कलम-१५ नुसार कोणत्याही नागरिकाला जात, धर्म, भाषा, लिंग किंवा जन्माआधारे भेद करणे हा गुन्हा आहे. असा वेगवेगळ्या तरतुदीतून समाजव्यवस्थेमध्ये समानता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, प्राचीन कालखंडामध्ये बौद्ध धर्माला मानाचे स्थान होते. कोणत्याही प्रकारचा अन्याय, अत्याचार केला जात नव्हता परंतु चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेमध्ये भारताचे खूपच नुकसान झाले. या व्यवस्थेने सामाजिक शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, व्यावसायिक अशा सर्वच बाबतीत विषमता पेरली गेली होती. समाजव्यवस्थेची चार भागामध्ये विभागणी करण्यात आली होती. त्यामध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांचे हक्क आणि अधिकार हे श्रेष्ठतेकडून कनिष्ठांकडे जात होते. ब्राह्मण सर्वात श्रेष्ठ असल्याने त्यांना सर्वाधिकार प्राप्त झाले तर समाजाच्या सर्वात खालच्या शूद्राला कोणतेच अधिकार नव्हते. त्यांना

ISBN-978-81-951551-6-3

[illegible] पाणी पिण्याचा, रस्त्याने चालण्याचा, मंदिर प्रवेशाचा, सार्वजनिक [illegible]वर जाण्याचा अधिकार नव्हता. इतकेच नव्हे तर पशुहीन जीवन त्यांच्या [illegible]ला आले होते. परंतु काळानुसार समाजात जागृती निर्माण झाली. [illegible]विरुध्द लढा देऊन न्याय मिळविण्याची जाणीव या वर्गाला होऊ लागली. [illegible]मध्ये स्वाभिमान निर्माण होऊ लागला. स्वतःच्या पायावर उभे राहून स्वतःचा [illegible] करण्याची जाणीव निर्माण होऊ लागली. त्यामुळे या वर्गातील लोक इतरांच्या बरोबरीने आपल्याला स्थान मिळावे यासाठी प्रयत्न करु लागले. या प्रयत्नातूनच दलितांच्या (बौध्दांच्या) उध्दाराला खरी सुरुवात झाली.

दलितांच्या, बौध्दांच्या उध्दारासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अहोरात्र प्रयत्न केले. अस्पृश्य हाही शेवटी मानव आहे त्यांच्या हक्कासाठी लढणे व त्यांना न्याय मिळवून देणे हे पवित्र कर्तव्य आहे या जाणिवतेतूनच जातीवर आधारीत समाजरचना मोडून स्वातंत्र्य, समता, न्याय व बंधुता या बाबींवर आधारीत नवसमाज निर्माण करण्यासाठी आंबेडकरांनी उभ्या जीवनात लढा दिला. दलित पिडीत वर्गाचाही सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी घटनेत केलेली तरतुद ही सर्वात मोठी देणगी आहे. मातीच्या गोळ्याप्रमाणे मृत अवस्थेत असलेल्या अस्पृश्य समाजाला जिवंत ठेवण्याचे महान कार्य आंबेडकरांनी केले आहे.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या तत्त्वावर आधारलेला बौध्दधर्म महाराष्ट्रातील महार या जातीने १४ ऑक्टोंबर १९५६ या दिवशी स्वीकारला परंतु महारेतर जातींनी बौध्दधर्म स्वीकारला नाही. त्यामुळे अनुसूचित जातीतच हिंदूदलित व बौध्द असे दोन स्तर निर्माण झाले. समकालीन परिस्थिती, आर्थिक मुद्दे, दलितांचा आत्मसन्मान, दलितांची प्रतिष्ठा, गायरानाचे प्रश्न निर्माण झाले. यासर्व प्रश्नामधून हिंदू दलितांच्या तुलनेत बौध्द दलितांवर अत्याचार वाढले आहेत. या अत्याचारामध्ये हिंसेचा वापर मोठ्या प्रमाणामध्ये करण्यात येतो. हिंसेची भीती दाखवून दलितांना दडपून टाकण्याचा प्रयत्न केला हे अंबादास सावळे मराठवाडा खून प्रकरणापासून ते खैरलांजी दलित सामुहिक हत्याकांडापर्यंतच्या प्रकरणामधून दिसून येते. भारतातील

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Kondi, AKOLA

ISBN-978-81-951551-6-3

जातिभेदाच्या ३००० [illegible]
केलेल नोंदविल्या गेल्या आहेत. [illegible]
केल्यामुळे [illegible] तालुक्यातील [illegible]
घालून हत्या केली. [illegible]
स्वरूपाने असलेले दिसून येतात.

आज [illegible]
जागच्या जागेवरच असत. त्यांची [illegible]
क्षेत्रामध्ये प्रगती [illegible]
[illegible]

बौद्ध समाजातील [illegible]
हमी योजना [illegible]
मोलमजुरीच्या [illegible] कुटुंबावर [illegible]
शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये [illegible] प्रगती [illegible]
होऊ शकली नाही. [illegible]
सामाजिक बाबींकडे [illegible]

संदर्भग्रंथ सूची :

लिमये, [illegible] (१९७३). [illegible]
[illegible] मुंबई: [illegible] प्रकाशन
खरात, शंकरराव (१९८७). डॉ. [illegible]
साहित्य.
खरात, शंकरराव (१९[illegible]). [illegible]
[illegible] प्रकाशन
(२०१२, मे २७). दैनिक [illegible]

ISBN-978-81-951551-6-3

न पाणी पिण्याचा, रस्त्याने चालण्याचा, मंदिर प्रवेशाचा, सार्वजनिक ावर जाण्याचा अधिकार नव्हता. इतकेच नव्हे तर पशुहीन जीवन त्यांच्या ला आले होते. परंतु काळानुसार समाजात जागृती निर्माण झाली. याविरुध्द लढा देऊन न्याय मिळविण्याची जाणीव या वर्गाला होऊ लागली. यामध्ये स्वाभिमान निर्माण होऊ लागला. स्वतःच्या पायावर उभे राहून स्वतःचा ार करण्याची जाणीव निर्माण होऊ लागली. त्यामुळे या वर्गातील लोक इतरांच्या बरोबरीने आपल्याला स्थान मिळावे यासाठी प्रयत्न करु लागले. या प्रयत्नातूनच लितांच्या (बौध्दांच्या) उध्दाराला खरी सुरुवात झाली.

दलितांच्या, बौध्दांच्या उध्दारासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अहोरात्र प्रयत्न केले. अस्पृश्य हाही शेवटी मानव आहे त्यांच्या हक्कासाठी लढणे व त्यांना न्याय मिळवून देणे हे पवित्र कर्तव्य आहे या जाणिवतेतूनच जातीवर आधारीत समाजरचना मोडून स्वातंत्र्य, समता, न्याय व बंधुता या बाबींवर आधारीत नवसमाज निर्माण करण्यासाठी आंबेडकरांनी उभ्या जीवनात लढा दिला. दलित पिडीत वर्गाचाही सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी घटनेत केलेली तरतुद ही सर्वात मोठी देणगी आहे. मातीच्या गोळ्याप्रमाणे मृत अवस्थेत असलेल्या अस्पृश्य समाजाला जिवंत ठेवण्याचे महान कार्य आंबेडकरांनी केले आहे.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या तत्त्वावर आधारलेला बौध्दधर्म महाराष्ट्रातील महार या जातीने १४ ऑक्टोंबर १९५६ या दिवशी स्वीकारला परंतु महारेत्तर जातींनी बौध्दधर्म स्वीकारला नाही. त्यामुळे अनुसूचित जातीतच हिंदूदलित व बौध्द असे दोन स्तर निर्माण झाले. समकालीन परिस्थिती, आर्थिक मुद्दे, दलितांचा आत्मसन्मान, दलितांची प्रतिष्ठा, गायरानाचे प्रश्न निर्माण झाले. यासर्व प्रश्नामधून हिंदू दलितांच्या तुलनेत बौध्द दलितांवर अत्याचार वाढले आहेत. या अत्याचारामध्ये हिंसेचा वापर मोठ्या प्रमाणामध्ये करण्यात येतो. हिंसेची भीती दाखवून दलितांना दाबून टाकण्याचा प्रयत्न केला हे अंबादास सावळे मराठवाडा खून प्रकरणापासून ते खैरलांजी दलित सामुहिक हत्याकांडापर्यंतच्या प्रकरणामधून दिसून येते. भारतातील

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

ISBN-978-81-951551-6-3

जातिभेदाच्या ३००० केस दरवर्षी नोंदविल्या जातात तर अॅट्रॉसिटी कायद्याच्या २३०० केसेस नोंदविल्या गेल्या आहेत. तसेच अॅट्रॉसिटी ॲक्ट नुसार बडोलेवर गुन्हा दाखल केल्यामुळे इंदापूर तालुक्यातील जांब येथील चंद्रकांत गायकवाड या तरुणाची गोळ्या घालून हत्या केली. यावरुन बौध्द समाजाला मिळालेले अधिकार हे फक्त कागदी स्वरुपाचे असलेले दिसून येतात.

आज स्वातंत्र्याच्या ७३ वर्षांमध्ये बहुजन समाजातल्या अठरापगड जाती जागच्या जागेवरच आहेत. त्यांची आजही आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रामध्ये प्रगती झालेली आढळून येत नाही. बहुजन समाजातील माणूस आजही कच्च्या घरामध्ये व भौतिक साधनाच्या अभावामध्ये दारिद्र्यात जीवन जगत आहे.

बौध्द समाजातील दारिद्र्य रेषेखालील भूमिहीन, शेतमजूर कुटुंबांना रोजगार हमी योजना तसेच मजुरी, मोलमजुरी, रोजंदारी करण्याशिवाय पर्याय नाही. मोलमजुरीच्या अभावी कुटुंबावर उपासमारीची वेळ येते. आजही बौध्द समाजाची शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये फारशी प्रगती झाली नाही त्यामुळे नोकरीविषयक प्रगती फारशी होऊ शकली नाही. त्यामुळे त्यांच्या शैक्षणिक, नोकरीविषयक, आर्थिक आणि सामाजिक बाबींकडे गंभीरतेने पाहणे गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

लिमये, शिरुभाऊ आणि गारे, गोविंद (१९७३). *महाराष्ट्रातील दलित शोध आणि बोध*. मुंबई : सहाध्यायन प्रकाशन.

खरात, शंकरराव (१९८७). *डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर*. पुणे : इंद्रायणी साहित्य.

खरात, शंकरराव (१९६१). *अस्पृश्यांचा मुक्तीसंग्राम*. पुणे : आंबेडकर संघर्ष. जोशी लोखंडे प्रकाशन.

(२०१२, मे २७). दैनिक सकाळ.

भारतीय विचारवंत

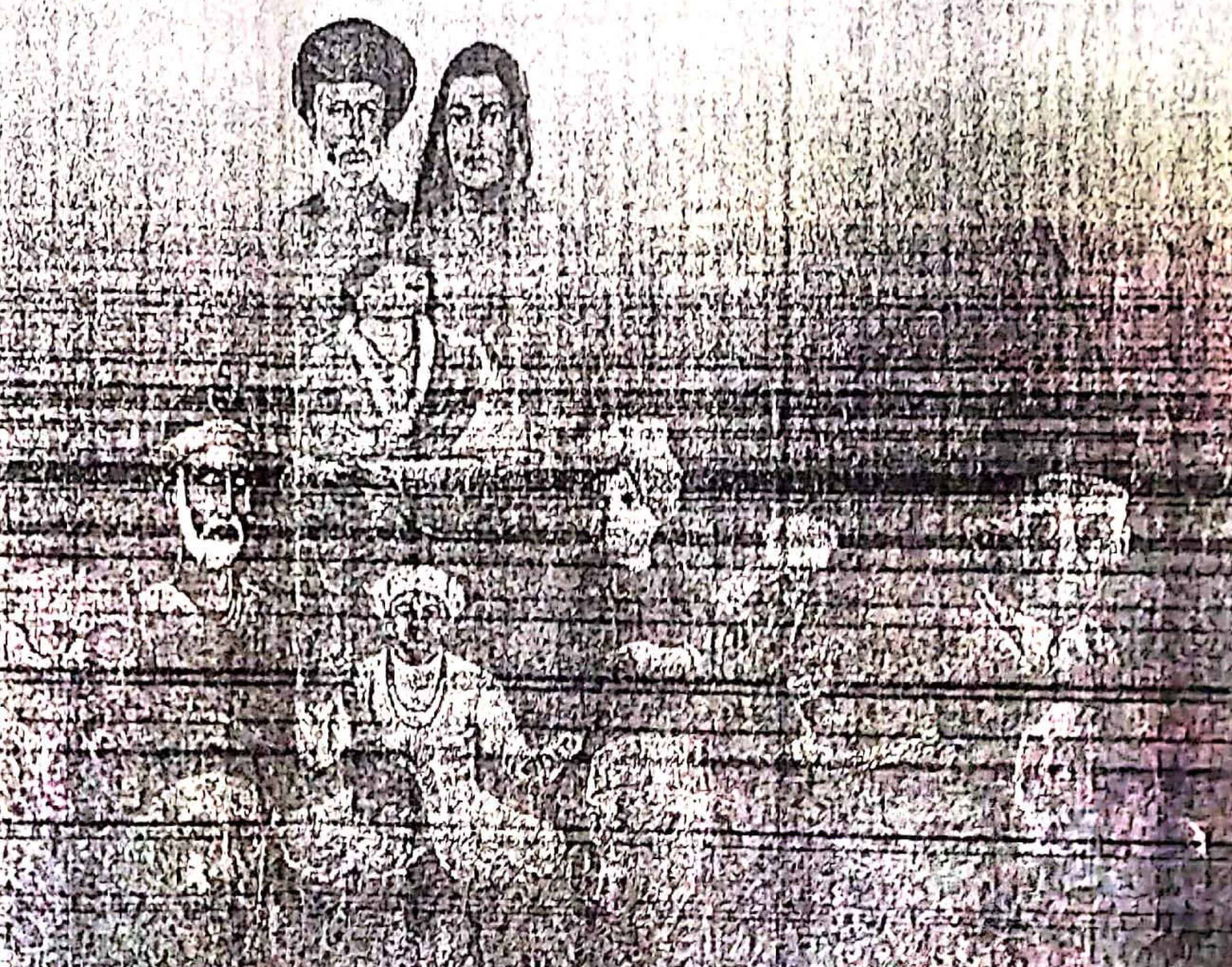

संपादक

डॉ. नीलम छंगाणी

डॉ. नितीन चौधरी

WhatsApp : 8007143527

Website : www.ajinkyapublication.com

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

भारतीय विचारवंत : डॉ. नीलम छंगाणी, डॉ. नितीन चौधरी

प्रकाशक :

ॲड. कु. जे. व्हि. भगत
अजिंक्य प्रकाशन
भिमनगर, वापटा पो. कुपटा
ता. मानोरा जि. वाशिम

संपर्क : ९६०४४०२०५३
WhatsApp : 8007143527
Website : www.ajinkyapublication.com
E-mail : ajinkyapublication@gmail.com

ISBN :978-93-90532-20-9

© लेखकाधिन

प्रथम आवृती : जानेवारी २०२१
अक्षर जुळवणी : अजिंक्य प्रिंटीग्स् ॲण्ड कॉम्प्यूटर्स
मुखपृष्ठ : अरविंद मनवर
मुद्रक : अजिंक्य एन्टरप्राईजेस, वाशीम
प्रमुख विक्रेता: अजिंक्य पुस्तकालय, वाशिम
संपर्क : ८००७१४३५२७ / ९६०४४०२०५३
किंमत : रु.४५० फक्त

(या पुस्तकात व्यक्त झालेल्या मतांशी प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.)

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
...ki. AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

१६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण /
डॉ. विद्या खंडारे ८५
१७. महात्मा गांधी यांचे ग्रामविषयक विचार /
प्रा. आर. बी. काळे, प्रा. जी. टी. मोकासरे ८८
१८. रविंद्रनाथ टागोर (इ.स.१८६१ ते १९४१) /
डॉ. के.जी. वाकोडे ९१
१९. राजर्षी शाहु महाराजांचे शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक कार्ये /
डॉ. किशन बाभुळगावकर ९९
२०. संगीताच्या विकास प्रक्रीयेत तंत्रज्ञानाचे योगदान /
प्रा. विद्या गावंडे १०४
२१. संत तुकडोजी महाराज एक कृतिशील विचारवंत /
डॉ. सुधीर भगत १०६
२२. लोकमान्य टिळकांच्या आर्थिक विचारांची प्रस्तुतता :
स्वदेशीच्या संदर्भात / श्री. सँतोष भावार्थे १११
२३. ना.धो. महानोर यांच्या काव्यातील शेतजीवन /
प्रा. रामचंद्र पस्तापूरे ११५
२४. भास्कर चंदनशिव यांच्या कथा आणि समाजजिवन /
प्रा. प्रशांत कांबळे ११८
२५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही प्रशासन /
डॉ. नरसिंग कुडकेकर १२१
२६. महात्मा फुले यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार /
डॉ. प्रेमसिंग जाधव १२५
२७. महात्मा गांधीचा शिक्षण विषयक दृष्टीकोन /
प्रा. दिगंबरकुमार लांडगे १२९
२८. डॉ. राधाकमल मुखर्जी — एक समाजशास्त्रज्ञ /
प्रा. स्मिता देवर १३२
२९. एमील दुरखिमचे आत्महत्या संबंधी सामाजिक विचार /
डॉ. अनिल ठाकरे १३९
३०. १९६० नंतरची दलित कथा : एक आकलन /

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

प्रा. डॉ. के.जी. वाकोडे
श्रीमती पी.डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,
खडकी बु., अकोला
मो. ९९६०४६७१९७

रवींद्रनाथ टागोर (इ.स. १८६१ ते इ.स. १९४१)

प्रास्ताविक :

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ज्या थोर व्यक्ती होऊन गेल्या त्यापैकी एक थोर व्यक्ती म्हणजे रवींद्रनाथ टागोर होत. रवींद्रनाथ टागोर भारतीय संस्कृती आणि तत्वज्ञान यांचे निष्ठावंत उपासक होते. 'गीतांजली' या त्यांच्या काव्यसंग्रहाला इ.स. १९१३ मध्ये नोबेल पारितोषिक मिळाले आणि त्यामुळे जगात त्यांना प्रसिध्द मिळाली. एक श्रेष्ठ कलावंत आणि महाकवी तसेच विचारवंत म्हणून रवींद्रनाथ टागोर प्रकाशाच्या झोतात आले. रवींद्रनाथांनी शिक्षणक्षेत्रातही अद्वितीय कार्य केले. विश्वभारती विद्यापीठाच्या माध्यमातून त्यांनी शिक्षणक्षेत्रात एक आगळे वेगळे कार्य केले. रवींद्रनाथ टागोर हे प्रतिभावंत साहित्यकार होते. त्यांनी नाट्य, काव्य, चित्रकला, नृत्य, शिक्षण या क्षेत्रात विशेष कामगिरी बजावली. या सर्व क्षेत्रात रवींद्रनाथ टागोरांनी स्वतःचा एक वेगळा ठसा उमटविला. लौकिक अर्थाचे शिक्षण रवींद्रनाथांनी कधीच घेतले नाही पण जगातील शिक्षणक्षेत्रात काम करणाऱ्या शिक्षणतज्ज्ञांनी दाद द्यावी असे श्रेष्ठ दर्जाचे प्रयोग रवींद्रनाथांनी शिक्षण क्षेत्रात केले. गुरुवर्य टागोर हे थोर देशभक्त होते. त्यांची संतांच्या मालिकेत गणना करता येईल. रवींद्रनाथांनी पूर्व आणि पश्चिम तसेच प्राचीन आणि आधुनिक विचारांचा समन्वय साधला. अशा या मूलगामी विचार करणाऱ्या श्रेष्ठ शिक्षणतज्ञांच्या विचारांचा मागोवा आपण घेणार आहोत.

जन्म, बालपण आणि शिक्षण

रवींद्रनाथांचा जन्म ६ मे, १८६१ साली बंगाल येथे झाला. त्यांचे घराणे उच्च व सुसंस्कृत होते. त्यांचे वडील देवेंद्रनाथ ब्राह्मो समाजाचे निष्ठावंत कार्यकर्ते व मार्गदर्शक होते. देवेंद्रनाथ हे भारतीय परंपरा आणि संस्कृती जोपासणारे होते. त्यांनी रवींद्रनाथांना घरीच संस्कृती उपनिषदे आणि भारतीय तत्वज्ञान यांचे शिक्षण दिले. रवींद्रनाथ अत्यंत बुध्दिमान होते. रवींद्रनाथांच्या वडिलांना, देवेंद्रनाथांना वाङ्मय आणि गायन यात विशेष रस होता. रवींद्रनाथांनाही या विषयाची गोडी वाटू लागली. रवींद्रनाथांनी आपल्या वडिलांबरोबर काही काळ हिमालयाच्या परिसरात वास्तव्य केले. त्यामुळे निसर्गरम्य वातावरणाचे आकर्षण रवींद्रनाथांच्या मनात कायमचे वास्तव्य करुन राहिले. परदेशात जाऊन आपल्या मुलाने बॅरिस्टर किंवा आय.ए.एस. व्हावे असे देवेंद्रनाथांना वाटत होते.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

निसर्गावर रवींद्रनाथांची अढळ श्रध्दा होती. निसर्ग हा मानवाचा खरा शिक्षक आहे असे ते मानीत. निसर्गाच्या सान्निध्यात राहून मानवाला स्वतःचा विकास साधता येतो. निसर्गाशी एकरुप होणे हे परमेश्वराची प्रचिती आणून देण्यास समर्थ आहे. रवींद्रनाथांवर निसर्गाचा फार मोठा संस्कार झाला होता. निसर्गाशी एकरुप होऊन परमात्म्याला जाणून घेण्याचा आनंद रवींद्रनाथांनी जीवनात संपादित केल होता. रवींद्रनाथ पूर्णतः निसर्गवादी होते.

'वसुधा एव कटुम्बकम' ही सारी पृथ्वी हे एक कुटूंब आहे. साऱ्या विश्वास भावनिक ऐक्य निर्माण करण्यासाठी भावनेलाच आवाहन करण्याचा प्रयत्न रवींद्रनाथांनी सतत केलेला दिसून येतो. त्यांनी आंतरराष्ट्रीयता, विश्वबंधुत्व यावर भर दिला. पौर्वात्य आणि पाश्चिमात्य संस्कृतीचा संगम साधण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

रवींद्रनाथांचे शिक्षणविषयक तत्वज्ञान

पूर्ण जीवन जगण्यास विद्यार्थ्याला समर्थ करणे हा शिक्षणाचा एक उद्देश आहे. शिक्षणातून व्यक्तीचा, शारीरिक, मानसिक व ब्रैध्दिक असा त्रिविध विकास साधला जात असतो. हा विकास साधण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या सुप्त शक्तींना जागृत करावे लागते. मुलगा वि मुलीगी समाजाचा घटक असते. समाजातील अन्य घटकांशी व्यक्तीस जळवून घ्यावे लागते. इतरांशी समरस व्हावे लागते. व्यक्तीच्या समर्थ जीवनातून सामाजिक जीवनाची उभारणी होत असते.

साचेबंद शिक्षण हे निसर्गापासून फार दूर आहे. त्यात व्यक्तिगत प्रत्यक्ष अनुभवास फारच मर्यादित वाव असतो. त्यात चैतन्य नाही. सत्व नाही, सहजता नाही. त्यात केवळ तत्व आहे. या तत्वाचे सारे गुलाम आहेत. शाळेच्या चार भिंतींच्या वर्गात अचेतनपणा आहे. सचेतन बालकावर याचा संस्कार होणार तरी कसा? शिक्षणव्यवस्था ही तुरंगासारखी आहे. इथे मुक्तपणा नाही, स्वातंत्र नाही, रस नाही ! शिक्षणाची सारी भिस्त ग्रंथावर आहे, स्मरणशक्तीच्या परीक्षेवर आहे! तरूण पिढी या परीक्षापध्दतीची गुलाम आहे. आयुष्याची सुरुवातीची महत्वपूर्ण वर्षे माणसाने जगण्याच्या भानगडीत न पडता परीक्षेच्या गुलामगिरीत घालवातीत आणि त्यानंतर शिक्षण पूर्णपणे बंद ठेवून मरेपर्यंत जगत रहावे असे या व्यवस्थेचे स्वरुप आहे.

शिक्षणातून बालकाचा सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे. शारीरिक, मानसिक, बौध्दिक, नैतिक विकास असावा पण तो समतोल व्हावा. हा समतोल विकास निसर्गाशी, मानवाशी तसेच वस्तुमात्रांशी सुसंवादी असला जीवनातील दैनंदिन विविध गरजांचे गरजा भागविण्याचे सामर्थ्य व्यक्ती आणि समाज या सुसंवाद प्रस्थापित करण्याचे सामर्थ्य शिक्षणातून विकसित झाले पाहिजे. रवींद्रनाथांनी नैतिक शिक्षण वै चारित्र्यसंवर्धन यांवर विशेष भर दिला असल्याचे दिसून येते. विद्यार्थ्यांत साधी राहणी व उच्च विचारसरणी विकसित

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

झाली. पाहिजे असा रवींद्रनाथांचा आग्रह होता. आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य, विश्वबंधुत्व, जग हे एक कुटूंब असल्याचे भावना निर्माण करणे, मानवता जोपासणे या गोष्टींवर टागोरांनी भर दिला आहे.

शालेय अभ्यासक्रम हा जीवनाभिमुख असला पाहिजे. अभ्यासक्रमांत भाषा, साहित्य, मातृभाषा, परभाषा, गणित, विज्ञान, रसायन, वनस्पतीशास्त्र, सामाजिक शास्त्रे, तंत्रविज्ञान, धर्म, तत्वज्ञान, मानसशास्त्र इत्यादी विषयांचा समावेश असला पाहिजे. या विषयाबरोबर संगीत, नृत्य, नाट्य, चित्रकला, प्रयोग, समाजसेवा, स्वयंशासन इत्यादी घटकांचा रवींद्रनाथ टागोरांनी शिक्षणात आवर्जून समावेश केला आहे.

रवींद्रनाथांनी पुस्तकी विद्येपेक्षा क्रियाशील व कृतिशील अध्यापन पध्दतीचा परस्कार केला आहे. अध्ययन—अध्यापन प्रक्रियेत चर्चा, शोधन, क्रीडा या पध्दतींचा वापर करण्यावर टागोरांनी भर दिला आहे. रवींद्रनाथांच्या मते, खरे शिक्षण नैसर्गिक वातावरणातून मिळते. मुलांना निसर्गाच्या सान्निध्यात शिकविले पाहिजे. निसर्गावर रवींद्रनाथांची भक्ती जडली होती. निसर्गाच्या सहवासात त्यांना परमेश्वराचा साक्षात्कार झाला होता. मुलांच्या शिक्षणात व सर्वांगीण विकासात त्यांच्या मते, निसर्गाला अनन्यसाधारण महत्व आहे.

मुलांनी निसर्गाच्या सहवासात राहून निसर्गक्रमानुसार शिकावे. मुलांना हस्तव्यवसायाद्वारा शिक्षण देण्यावर भर असावा. भूगोल हा विषय प्रवासाच्या माध्यमातून शिकवावा असे रवींद्रनाथांचे मत होते. दैनंदिन जीवनाचा आधार शिक्षण देण्यासाठी प्रामुख्याने घेतला जावा. जीवनानभूतींतून शिकावे व शिकवावे यावर त्यांचा कटाक्ष होता. खेळातून व क्रीडेतून बालकांना आनंद मिळत असतो. या आनंदातून त्यांचे शिक्षण व्हावे. रवींद्रनाथांच्या मते, विद्यार्थी आदर्शवादी, स्वावलंबी व स्वाध्यायी असावा. बालकाने निसर्गाच्या सहवासात राहावे. नैसर्गिक जीवन जगावे. कृत्रिमतेपासून त्यांनी दूर राहावे. टागोरांच्या मते, शिस्तीची कल्पना वेगळी होती. त्यांच्या मनाच्या व स्वयंप्रेरित शिस्तीवर जास्त भर होता. बाहेरुन लादली जाणारी कृत्रिम शिस्त रवींद्रनाथांना अमान्य होती.

रवींद्रनाथ टागोर यांच्या मते, शिक्षणाचा खरा उद्देश मानसिक स्वातंत्र्य होय. विद्यार्थ्यांमध्ये स्वतंत्रपणे विचार करण्याचे सामर्थ्य निर्माण झाले पाहिजे. जीवनात निर्भयपणे वावरण्याची शक्ती शिक्षणातून त्यांना प्राप्त झाली पाहिजे. शिक्षणाने नवनिर्मिती व सर्जनशीलता विकसित होऊन विद्यार्थ्यांच्या मुक्त आविष्काराला संधी मिळाली पाहिजे. ज्ञानाच्या क्षेत्रात स्त्री—पुरुष हा भेदभाव न करता त्यांना समान संधी मिळाली पाहिजे, रवींद्रनाथांनी आपल्या जीवनात स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला. मुलींना गृहविज्ञानशास्त्र, शिवणकला, भरतकाम, नृत्य, संगीत आदी विषयांचे शिक्षण आवर्जून द्यावे असे रवींद्रनाथांनी केवळ सांगितले नाही तर कृतीत आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला.

शिक्षकांविषयी रवींद्रनाथांच विचार :

P.D. Patil Social Work College

विद्यार्थी आश्रमवासीय असतात. एकत्र राहतात. जेवण—खाण एकत्र करतात. स्वावलंबनाने जगतात, श्रमप्रतिष्ठा—अनुभवतात. समतेचा अनुभव घेतात. एकमेकात प्रेमभावाची देवाण—घेवाण करतात.

शांतिनिकेतनमधील प्रत्येक दिवस संगीताच्या मधुर सुराने उगवतो आणि सुरेल संगीताने मावळतो. सूर्योदयाच्या सुमारास भावपूर्ण सामुदायिक प्रार्थना आणि उपनिषदातील मंत्रांचे पठण होते. त्यानंतर विद्यार्थी, शिक्षक न्याहारी घेतात आणि मग अभ्यासाचे विषय शिकविले जातात. नंतर सामुदायिक भोजनाचा कार्यक्रम असतो. दुपारी कला आणि हस्तव्यवसायाने शिक्षण आयोजित केलेले असते. सायंकाळी विविध खेळ खेळण्यासाठी वेळ राखून ठेवलेला असतो. रात्री जेवणानंतर नाट्य, कथाकथन, संगीत असे कार्यक्रम असतात. निद्रेपूर्वी पुन्हा प्रार्थना असा पहाटे चार पासून रात्री साडेनऊ — दहापर्यंतचा दैनंदिन कार्यक्रम असतो. रात्री निद्रेच्या वेळीही संगीत कानावर पडत असते.

शांतिनिकेतनात संगीत, चित्र, नाट्य, नृत्य, साहित्य या भारतीय कलांचा अभ्यास केला जातो. त्या साहित्यकाला शिक्षणाबरोबरच अद्ययावत सर्व भौतिकशास्त्रांचाही अभ्यास केला जातो. येथील शिक्षक त्या त्या विषयात आणि कलात पारंगत आहेत. येथील विशेष म्हणजे हे सर्व शिक्षण मातृभाषेतून दिले जाते. हिंदी ही राष्ट्रभाषा आणि इंग्रजी ही परकीय भाषा म्हणून शिकवितात. त्रिभाषा सूत्र देशात अवलंबण्यापूर्वी रवींद्रनाथांनी येथे तीन भाषा शिकविण्याचे धोरण स्वीकारले होते. या विषयांशिवाय बागकाम, विणकाम, सुतारकाम, पुस्तक बांधणी, चर्मकाम इत्यादी अनेक विषयांचे शिक्षण दिले जाते. रवींद्रनाथांच्या विचारानुसार येथील शिक्षण पुस्तकी नाही. कृर्तिद्वारा शिक्षणावर येथे भर दिलेला दिसून येतो. येथे शाळा हे मुक्तांगण आहे.

रवींद्रनाथांच्या शिस्तीविषयक अभिनव कल्पना येथे प्रत्यक्षात उतरलेल्या दिसतात. स्वयंशिस्त हे येथील खास वैशिष्ट्ये आहे. विद्यार्थी स्वतःची जबाबदारी ओळखून स्वतःला शिस्त लावून घेतात. येथील वातावरणात औषधापुरतीही कृत्रिमता नाही. नैसर्गिकता, सहजता विद्यार्थी व शिक्षक अनुभवत असतात. येथील मुले आनंदात व सुखात वावरतात. स्वतंत्र वातावरणात सुखद अनुभव घेतात.

रवींद्रनाथ आपल्या शाळेविषयी म्हणतात, ''मी माझ्या शाळेत एक वातावरणात निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. तेच मुख्य काम होते.'' शिक्षणसंस्थात बुध्दीची आणि मनाची जोपासना करावयाची: ती मनाला स्वतंत्र करण्यासाठी, कल्पनेला कला विषयासाठी योग्य आणि अनुकूल बनविण्यासाठी आणि मानवी हितसंबंधाबद्दल आस्था आणि सौहार्द जागृत करण्यासाठी व्यक्तीच्या बुध्दीचा, सामाजिकतेचा आणि सर्जनशीलतेचा विकास हेच त्यांनी शिक्षणाचे ध्येय मानले. मुलांच्या नैसर्गिक विकासासाठी निसर्गाचे सान्निध्य त्यांनी आवश्यक मानले, त्याचा आग्रह धरला, आंतरराष्ट्रीयत्व, विश्वबंधुत्व आणि विश्वकुटूंबत्व हे त्यांचे तत्वज्ञान होते. पाश्चिमात्य आणि पौर्वात्य संस्कृतीचा सुरेख संगम साधावा हे रवींद्रनाथांचे स्वप्न होते. या साऱ्या गोष्टी शांतिनिकेतन

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

शिक्षक कसा असावा यासंबंधी मौल्याचा विचार रवींद्रनाथ टागोरांनी व्यक्त केले आहेत. शिक्षकांना आपल्या विद्यार्थ्यांविषयी प्रेम आणि जिव्हाळा असला पाहिजे. आपुलकी असली पाहिजे. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना प्रेमाने शिकाविले पाहिजे असे रवींद्रनाथांचे मत होते. शिक्षकाजवळ स्नेह, सहानुभुती, निष्ठा, श्रध्दा, कल्पनाशक्ती, सखोल जाणीव इत्यादी गुणवैशिष्ट्ये आवश्यक आहेत. शिक्षक म्हणजे विद्यार्थ्यांचे स्फूर्तिस्थान, शिक्षकांपासून विद्यार्थ्यांना प्रेरणा मिळाली पाहिजे. शिक्षकाने विद्यार्थ्यांच्या भावना जाणून घेतल्या पाहिजेत. तसेच त्यांची अभिरुची समजून घेतली पाहिजे. शिक्षक व विद्यार्थ्यांशी निष्पक्षपातीपणाने वागणारा हवा. शिक्षकाने आपल्या विषयाचे अद्ययावत ज्ञान बाळगले पाहिजे. ज्ञान मिळविण्याची त्याची सतत धडपड असली पाहिजे. शिक्षक चांगला विद्यार्थी असेल अरच तो चांगला शिक्षक होऊ शकतो. शिक्षकाजवळ ज्ञानलालसा, जिज्ञासूवृत्ती आणि व्यासंग हे गुण असणे आवश्यक आहेत.

विद्यार्थ्यांपेक्षा आपण श्रेष्ठ आहोत अशी भावना बऱ्याच शिक्षकांमध्ये असते. शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये मिसळणे कमीपणाचे मानतात. विद्यार्थ्यांच्या आवडीनिवडीचा, अभिरुचींचा, मानसिक स्थितीचा ते विचार करीत नाहीत. असे शिक्षक चांगले शिक्षक होऊ शकत नाहीत. शिक्षक विद्यार्थ्यांत मिसळणारे, विद्यार्थ्यांना जाणून घेणारे, त्यांच्याशी बरोबरीचे, मित्रत्वाचे नाते प्रस्थापित करणारे असले पाहिजेत. ज्ञानाची ज्योत सतत तेवत ठेवण्याची क्षमता शिक्षकाजवळ असली पाहिजे. शिक्षकांचे व्यक्तिमत्व प्रभावी असावे. विद्यार्थ्यांकडून शिक्षकांचा आदर केला जावा असे शिक्षकाचे व्यक्तिमत्व असावे. शिक्षक हा हुकूमशहा असता कामा नये. विद्यार्थ्यांना शिक्षा करण्याचा प्रसंग शिक्षकांवर येऊ नये. शिक्षा करण्यापेक्षा विद्यार्थ्यांना ममतेने हाताळणारा शिक्षक विद्यार्थ्यांचा चांगला विकास साधू शकतो. विद्यार्थ्यांत असणाऱ्या सुप्त गुणांना शिक्षकाने शक्य तेथे वाव दिला पाहिजे. शिक्षकाची दृष्टी ही विशाल दृष्टी असली पाहिजे. संकुचित विचारांचा शिक्षक विद्यार्थ्यांवर चांगले संस्कार करण्यास असमर्थ ठरतो. मुलांचा बौध्दिक, आत्मिक, आंतरिक, भावनिक, शारीरिक विकास साधण्याचे सामर्थ्य शिक्षकात असले पाहिजे. शिक्षक हा मुलांचा खरा मित्र आणि मार्गदर्शक असला पाहिजे.

गुरुदेवांचे शांतिनिकेतन

कोलकत्यापासून सुमारे एकशे पन्नास कि.मी. अंतरावर गजबजाटापासून दूर बोलपूर येथे इ. स. १९०१ साली रवींद्रनाथ टागोरांनी शांतिनिकेतन या संस्थेची स्थापना केली. येथे रवींद्रनाथांनी आपल्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाचे स्वप्न साकार केले. गुरुदेवांचे शांतिनिकेतन म्हणजे प्राचीन गुरुकुलपध्दतीचा आधुनिक आविष्कार होय. शहरापासून दूर व शांत ठिकाणी असणाऱ्या या शांतिनिकेतनात आश्रमपध्दतीची शिक्षणव्यवस्था आहे. निसर्गरम्य वातावरणात विद्यार्थी झाडाखाली बसून शिकत असतात व शिक्षकही अनौपचारिकपणे त्यांना शिकवित असतात. 'निसर्गानुसार व निसर्गाच्या सहवासात शिक्षण' गुरुदेवांच्या या तत्वानुसार येथे शिक्षणाची व्यवस्था केली आहे.

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

व विश्वभारती या शिक्षणसंस्थांच्या माध्यमातून प्रत्यक्षात आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न रवींद्रनाथ टागोरांनी केला.

रवींद्रनाथांची विश्वभारती

सतत वीस वर्षे शांतिनिकेतन या संस्थेत आपले जीवनविषयक व शिक्षणविषयक तत्वज्ञान साकार करण्याच्या यशस्वी प्रयत्नानंतर गुरुदेव रवींद्रनाथ टागोरांनी इ.स. १९२१ साली विश्वभारती हे विद्यापीठ स्थापन केले. या विद्यापीठाच्या माध्यमातून त्यांनी आपली विश्वबंधुत्वाची आणि विश्वकुटूंबाची कल्पना साकार केली. आता विश्वभारती हे एक आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठ म्हणून प्रसिध्द आहे. विश्वाचा आणि भारताचा संगम वडवून आणणारे म्हणून ते 'विश्वभारती' होय. भारती या शब्दाचा अर्थ संस्कृती. रवींद्रनाथांना विश्वाच्या संस्कृतीची निर्मिती करावयाची होती. भारतातील अध्यात्माची ओळख त्यांना विश्वाला करुन द्यायची होती. ते कार्य या विद्यापीठाने करावयाचा निश्चय केला आहे.

विश्वभारती आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठाचे 'यंत्र विश्वं भवति एक नीडम्' हे बोधवाक्य आहे. विश्व हे एक घरटे आहे असा या बोधवाक्याचा अर्थ आहे. हे सारे विश्व माझे घर आहे अशी त्या पाठीमागची भावना आहे. या विद्यापीठात आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे प्राध्यापक अध्यापन करतात. संस्कृत, पाली, हिंदी इंग्रजी या भाषांबरोबर आंग्ल आणि युरोपीय साहित्याचा आणि इतिहासाचा अभ्यास या विद्यापीठात केला जातो.

विश्वभारतीमध्ये विविध धर्मांच्या व विविध राष्ट्रीयत्व असलेल्या विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना एकत्र राहण्याची संधी मिळते. येथील वर्ग निसर्गरम्य वातावरणात चालतात. येथील वातावरण धरगुती व अध्यात्मिक आहे. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिविकासासाठी विद्यापीठात विविध उपक्रम राबविले जातात. विद्यार्थ्यांच्या सांस्कृतिक कलागुणांना वाव दिला जातो. येथील विद्यार्थ्यांची राहणी साधी असते. उच्च विचारसरणी राखण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना संधी दिली जाते. त्यासाठी योग्य ते वातावरण निर्माण केले जाते. स्वयंशिस्त व मुक्त वातावरण, उपक्रमशीलता, मानवातील एकात्मतेचा विकास अशी विविध वैशिष्ट्ये येथे अनुभवावयास मिळतात.

विश्वभारती या विद्यापीठाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. पाश्चिमात्य व पौर्वात्य संस्कृतीचा सुरेख संगम घडवून आणणे व जगात शांतता प्रस्थापित करणे.

२. सारी वसुधा (पृथ्वी) म्हणजे एक कुटूंब आहे या भावनेचा विकास करणे.

३. मानवाच्या मनाचा शोध घेऊन सत्याचा, साक्षात्काराचा ध्यास घेणे.

४. विविध पौर्वात्य, संस्कृतीचे दर्शन धडविणे.

५. ग्रामीण पुनर्रचनेसाठी संस्था स्थापन करणे. या संस्थांच्या मदतीने ग्रामीण जीवनात सुख आणि समाधान निर्माण करण्याचा प्रयत्न करणे.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

विश्वभारतीच्या विविध संस्था कार्यान्वित आहेत. त्यापैकी काही संस्था पुढीलप्रमाणे आहेत.

- शिशुभवन (बालमंदिर)
- पाठभवन (माध्यमिक शाळा)
- शिक्षाभवन (उच्च माध्यमिक)
- विद्याभवन (संशोधन केंद्रे)
- विनयभवन (शिक्षकांचे प्रशिक्षण केंद्र)
- कलाभवन (उच्च कला)
- शिल्पभवन (व्यवसाय केंद्र)
- हिंदी भवन (राष्ट्रभाषा अभ्यास केंद्र)
- चीन भवन (चिनी भाषा व संस्कृतीचे अभ्यास केंद्र)

या विविध संस्थांवरुन विश्वभारतीची शिक्षण योजना किती व्यापक व सर्व समावेशक आहे त्याची कल्पना येते.

श्रीनिकेतन

श्रीनिकेतन संस्था ही वैशिष्ट्यपूर्ण संस्था आहे. सुरुल या गावी 'श्रीनिकेतन या संस्थेची स्थापना झाली. भारतीय समाजातील शिक्षणाच्या संदर्भात ही संस्था विशेष महत्वाची आहे. श्री चा अर्थ समृध्दी. ही समृध्दी ग्रामीण विकास झाल्यावर प्राप्त होईल. त्याशिवाय भारताचा खरा विकास साधणार नाही. या ग्रामीण विकासात स्वच्छता, पाणीपुरवठा, शेती, कुटिरोद्योग, रोगनिवारण, शिक्षण, झोपड्या व घरांची बांधणी आदी उपक्रम येतात.

मूल्यमापन

रवींद्रनाथ टागोर यांनी आपल्या कल्पनेतील विचार केवळ बोलून दाखविले नाहीत तर ते शिक्षण संस्थाची उभारणी करुन या माध्यमाद्वारे प्रत्यक्षात आणून दाखविले. रवींद्रनाथ मानवतावादी, निसर्गवादी, अध्यात्मवादी आणि आदर्शवादी होते. त्याचे प्रत्यंतर त्यांच्या शिक्षणसंस्था आजही देत आहेत. पौर्वात्य आणि पाश्चात्य संस्कृतीचा अभ्यास करुन, त्यावर विशेष प्रकारचे संशोधन करुन त्यांनी विश्वमानवता या सर्वश्रेष्ठ व सर्वव्यापक अशा कल्पनेची उभारणी केली. कार्यवाही करण्याचा प्रयत्न केला व वाचेतून आणि कृतीतून विश्वशांतीचा विचार प्रसारित केला.

शिक्षण हे जीवनाचे माध्यम ठरले पाहिजे. त्यासाठी शिक्षक हा जीवनाचा कर्तव्यदक्ष शिल्पकार आहे. त्याने मुलांना समर्थ केले पाहिजे. निसर्गसान्निध्य आणि प्रत्यक्ष अनुभव यांना जीवनात एक महत्वपूर्ण स्थान आहे हे त्याने ओळखले पाहिजे. प्रचलित शिक्षण पध्दतीतील यांत्रिकता व कृत्रिमता नष्ट करुन अध्ययन व अध्यापनात नैसर्गिकता, सहजता आणली पाहिजे. शिक्षणाची संपूर्ण जीवनाशी सांगड घातली पाहीजे. श्रमाला प्रतिका प्राप्त करुन दिली पाहीजे.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

शरीर, मन, बुध्दी यांचा विकास साधून समाजाचा एक जबाबदार घटक या नात्याने व्यक्तीला जीवन आनंदाने व समाधानाने जगण्यासाठी प्रवत्त केले पाहिजे. रचनात्मकतेचा स्वाभाविक आनंद विद्यार्थ्यांना मिळवून दिला पाहिजे असे रवींद्रनाथांचे विचार होते. आजही एकविसाव्या शतकाच्या वाटचालीत या विचारांचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. रवींद्रनाथ टागोरांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तिविकास, ग्रामविकास, शहरविकास, राष्ट्रविकास व आंतरराष्ट्रीय विकास साधण्याचा यत्न केला. त्यांनी विश्वशांती आणि विश्वबंधुत्वाचा संदेश देऊन मानवता विश्वात अवतीर्ण व्हावी म्हणून आयुष्यभर प्रयत्न केला. या त्यांच्या कार्यात रवींद्रनाथांचे मोठेपण व अद्वितीयत्व सामावले आहे.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA